

Ks. JAROSŁAW R. MARCZEWSKI

KONFEDERACJA WARSZAWSKA (1573) W NAJNOWSZEJ HISTORIOGRAFII AMERYKAŃSKIEJ

Postępujący proces globalizacji nie omija żadnego obszaru życia. Uwidacznia się on w sposób szczególny na polu badań naukowych. Dyskusja naukowa przestała mieć charakter lokalny, wewnątrz krajowy, a nawet wewnątrz europejski. Błyskawiczne przekazywanie rezultatów dociekań naukowych sprawia, że można na bieżąco śledzić postęp badawczy w dowolnym miejscu na świecie, korzystać z dorobku innych uczonych, niemal bez ograniczeń współpracować na poziomie międzynarodowym. W przypadku Polski zjawisko to ma dodatkową specyfikę, związaną z możliwością szybkiego wychożenia z zapóźnień i niewiedzy, jakie zostały spowodowane ograniczeniami doby komunistycznej.

Spojrzenie na ranking środowisk akademickich świata, przy całej ułomności metodologicznej sporządzania takiej listy, każe ze szczególną uwagą podchodzić do wymiany i współpracy z uniwersytetami Stanów Zjednoczonych Ameryki. Publikacja za rok 2008, zawierająca ranking 200 najlepszych szkół wyższych na świecie, wydawana przez The Times Higher Education jako suplement do magazynu „The Times” wraz z organizacją Quacquarelli Symonds wykazała, że na 10 pierwszych miejsc na tej liście aż 6 pozycji należy do uniwersytetów amerykańskich. Dodatkowo warto zauważyć, że wśród 100 najlepszych jest aż 37 uczelni z USA, a w całej dwusetce – aż 58 tamtejszych szkół wyższych. Krajem zajmującym kolejne miejsce jest Wielka Brytania,

która ma 29 uniwersytetów na tej liście, co oznacza że kolejny najlepszy kraj ma ich aż o połowę mniej¹.

Niestety, w zakresie historii Kościoła faktyczne kontakty ze środowiskiem uczonych amerykańskich wydają się znikome. Bieżące publikacje tamtejszych badaczy zajmują niewiele uwagi polskich naukowców. Można wręcz odnieść wrażenie o braku zainteresowania tym, co w obszarze badań nad historią Kościoła dzieje się w nauce amerykańskiej. Psychologiczna i faktyczna bariera Oceanu Atlantyckiego pozostaje nieprzekraczalna w znacznie większym stopniu niż dotychczasowe granice wewnątrz europejskie. Czy jest to jednak sytuacja specyficzna wyłącznie dla polskich badaczy dziejów kościelnych czy też charakteryzuje ona również naukowców amerykańskich koncentrujących się na historii życia religijnego w Europie? Odpowiedzi można poszukiwać m.in. poprzez przegląd amerykańskiej historiografii w zakresie jej zainteresowania dla jednego z niewątpliwie nośnych zagadnień w polskich dziejach kościelnych i narodowych, jakim była tolerancja religijna związana z Konfederacją Warszawską z 1573 r.

AMERYKAŃSKA DYSKUSJA O HISTORII TOLERANCJI RELIGIJNEJ

Ze zrozumiałych względów kwestia tolerancji religijnej stanowi nieodmiennie przedmiot zainteresowania amerykańskich historyków dziejów religijnych Europy. W ciągu minionego stulecia rezultaty ich badań pozwoliły na rozwinięcie się ciekawej dyskusji i przyniosły wiele nowych koncepcji dotyczących spojrzenia na to zagadnienie i ostatecznie rewizji funkcjonujących dotychczas opinii naukowych.

Filozoficzna debata na temat tolerancji religijnej, rozwijana w XVII-wiecznej Anglii przez Johna Milтона i Johna Locka, została przeniesiona na grunt amerykański przez Rogera Williama oraz Williama Penna i znalazła kontynuatorów w dobie rewolucji amerykańskiej². Z czasem pojawiła się w Ameryce historyczna refleksja nad dziejami tolerancji religijnej w jej teorii i praktyce. Stymulowała ją początkowo aktywność pisarska takich XIX-wiecz-

¹ <http://www.timeshighereducation.co.uk/hybrid.asp?typeCode=243&pubCode=1&navcode=1372>, 8 lutego 2009 r. (strona internetowa The THE – QS World University Rankings, ranking za rok 2008).

² J. A. Wright, *Shapers of the Great Debate on the Freedom of Religion. A Biographical Dictionary*, Westport 2005.

nych brytyjskich uczonych, jak Thomas B. Macaulay, William E. Lecky, Samuel R. Gardiner³. W XX stuleciu ich miejsce zajęli naukowcy zza oceanu. Na przypomnienie zasługują nazwiska takich autorów i wydawców źródeł, jak William Haller i Arthur S. Woodhouse⁴. Wszyscy oni podkreślali rolę reformacji protestanckiej, angielskiej rewolucji purytańskiej (1640-1660) oraz tzw. chwalebnej rewolucji (1688-1689), a także aktu tolerancji ogłoszonego przez Wilhelma III Orańskiego (1689) jako przełomowych wydarzeń w dziejach tolerancji religijnej. Konceptyjnie wiązali ją z działalnością wspomnianych wybitnych myślicieli odwołujących się do wolności jednostki i praw człowieka.

Autorem monumentalnego dzieła o dziejach tolerancji religijnej w Anglii był Wilbur K. Jordan, długoletni profesor amerykańskiego Radcliffe College⁵. Ten absolwent Harvardu na ponad 2000 stronach druku przedstawił opinie kilkuset pisarzy mających dokumentować wzrost świadomości społecznej w tym zakresie i jej ostateczne przełożenie na instytucjonalne formy tolerancji. Zastosowana przez niego narracja historyczna nosiła wszakże cechy wybitnie konfesyjne i podporządkowana była podstawowej tezie o tolerancyjnym charakterze protestantyzmu. Historia tolerancji religijnej była jego zdaniem ilustracją zmagania pomiędzy wstecznictwem i rozwojem, myśleniem przyszłościowym i konserwatywnym, ogólnie rzecz biorąc – wpisywała się w dzieje postępu, w którym protestantyzm odegrał zasadniczą i pozytywną rolę. Dodatkowo łączyła się z przekonaniem o angielskiej wyjątkowości na tym gruncie oraz o umiarkowaniu, rzekomo typowym dla anglosaskiego etosu⁶.

Kontynuatorem pracy wymienionych autorów był długoletni profesor Uniwersytetu Yale Roland H. Bainton⁷. Dla zobrazowania omawianej kwestii warto przytoczyć niektóre z jego stwierdzeń: „[...] katolicyzm jest w o wiele

³ T. B. Macaulay, *History of England from the Accession of James II*, London 1849-1861; W. E. Lecky, *A History of the Rise and Influence of Rationalism in Europe*, London 1865; S. R. Gardiner, *The first two Stuarts and the Puritan Revolution 1603-1660*, London 1876.

⁴ W. Haller, *The Rise of Puritanism*, New York 1938; t e n ż e, *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution*, New York 1955; *Puritanism and liberty: being the Army Debates (1647-9) from the Clarke Manuscripts with supplementary documents*, wyd. A. S. Woodhouse, London 1938.

⁵ W. K. Jordan, *The Development of Religious Toleration in England*, London 1932-1940.

⁶ J. Coffey, *Persecution and Toleration in Protestant England, 1558-1689*, Harlow– New York 2000, s. 2.

⁷ *The Travail of Religious Liberty. Nine Biographical Studies*, Philadelphia 1951.

mniejszym stopniu zdolny do tolerancji aniżeli protestantyzm”; „[...] w tych krajach Europy, w których przeważał katolicyzm, nigdy protestantyzm nie cieszył się prawdziwym równouprawnieniem [...]”⁸. Podobnie jak w przypadku poprzedników tak i u niego wyraźnie daje się zauważyć przekonanie o kierunku rozwoju dziejów, w którym nieuchronnie siły reakcyjne, utożsamiane akurat z katolicyzmem, ustępują siłom postępu, równoznacznym z protestantyzmem.

Ta wersja dziejów, zwana w historiografii wigowską historią tolerancji religijnej⁹, miała przez wiele dekad, aż do połowy XX stulecia, dominującą pozycję na gruncie prac wydawanych w języku angielskim. Monopol na sposób postrzegania historii tolerancji religijnej zaczęto przełamywać dopiero od lat trzydziestych ubiegłego wieku. Sprzeciw badaczy wzbudzała historia pisana pod określony pogląd, mająca wyraźne mankamenty polegające na tendencyjności i anachronizmie. Wątek ten wprowadził do dyskusji w anglojęzycznej historiografii brytyjski historyk, profesor uniwersytetu w Cambridge, Herbert Butterfield, związany z USA m.in. przez swoje członkostwo w Instytucie Badań Zaawansowanych (Institute of Advanced Study) w Princeton. Wykazał on mianowicie, że dotychczasowi autorzy, wychodząc z nienaukowego założenia uwarunkowanego typowym dla XIX-wiecznych protestantów przekonaniem o celowości dziejów i swej własnej roli w ich przebiegu, poszukiwali następstwa przyczyn i skutków, posługując się uproszczeniami i dokonując selekcji niewygodnych wątków. Podkreślił on zwłaszcza potrzebę spojrzenia na fakty i procesy historyczne w całej ich złożoności, z uwzględnieniem ich dziejowego kontekstu, bez wprowadzania założeń sztucznie i bezpośrednio łączących wydarzenia z przeszłości z teraźniejszością¹⁰.

⁸ „[...] in the predominately Catholic countries of Europe, Protestantism could never be said to have enjoyed a genuine parity [...]”; „[...] Catholicism is capable of tolerance on far fewer counts than Protestantism [...]” (tamże, s. 13, 15).

⁹ Określenie to nawiązuje do przekonań brytyjskiego stronnictwa wigów, którzy w XVII w. stanowili grupę zwolenników parlamentu a przeciwników wpływów króla i arystokracji popieranym przez stronnictwo torysów.

¹⁰ „Perhaps the greatest of all the lessons of history is this demonstration of the complexity of human change and the unpredictable character of the ultimate consequences of any given act or decision of men”; „The danger in any survey of the past is lest we argue in a circle and impute lessons to history which history has never taught and historical research has never discovered – lessons which are really inferences from the particular organisation that we have given to our knowledge”; „Our assumptions do not matter if we are conscious that they are assumptions, but the most fallacious thing in the world is to organize our historical knowledge upon an assumption without realizing what we are doing, and then to make inferences from

Ważną częścią toczącej się dyskusji była publikacja dzieła francuskiego jezuitę Józefa Leclera, które znalazło szybko swoje tłumaczenie na język angielski¹¹. Podważył on wigowską wizję dziejów, przytaczając dowody na znacznie dalej posuniętą praktykę tolerancji religijnej wśród katolików aniżeli wśród protestantów. O ile jednak jego gruntowne opracowanie odnosiło się w zasadniczej mierze do kwestii tolerancji promowanej lub odrzucanej na poziomie szczytów władzy, o tyle w późniejszym czasie pojawiło się wiele amerykańskich publikacji potwierdzających rezultaty jego badań tym razem w odniesieniu do fragmentów życia społecznego i małych wspólnot lokalnych. Początki takiego podejścia do zagadnienia historii tolerancji religijnej wiążą się z dziełem, jakie opublikował Henry Kamen, pracujący aktualnie w hiszpańskim środowisku naukowym¹². Koncentrując się na problematyce społeczno-ekonomicznej, wykazał on, że u podstaw tolerancji religijnej stały wymagania związane z prowadzeniem działalności gospodarczej i handlowej, sama tolerancja zaś nie może być postrzegana w kategoriach stałego wzrostu, lecz raczej jako zjawisko cykliczne, występujące naprzemiennie z okresami stosowania przemocy. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., a także w pierwszej dekadzie obecnego stulecia wzrosła liczba prac będących pokłosiem fragmentaryzacji badań nad tolerancją religijną, zwłaszcza w zakresie geograficznym. Amerykańscy autorzy skoncentrowali się na badaniach przejawów tolerancji w poszczególnych krajach Europy w dobie wczesnonowożytnej, dochodząc zasadniczo do tych samych wniosków, że tolerancja religijna na tamtym etapie dziejów była doraźną strategią cierpliwego znoszenia innowierców, mającą niewiele wspólnego z zagadnieniem wolności religijnej i prawami jednostki. Dopiero późniejsze przedstawienie akcentów w codziennym funkcjonowaniu instytucji życia społecznego zaowocowało znaną nam dziś i praktykowaną tolerancją religijną. Ostatecznie uznano za nieprawdziwą tezę o kluczowym wpływie reformacji na odrzucenie przemocy w sporach religijnych. Przeciwnie, potwierdzono intensyfikację zachowań nie-

that organisation and claim that these are the voice of history. It is at this point that we tend to fall into what I have nicknamed the whig fallacy"; „It might be called the historian's 'pathetic fallacy'. It is the result of the practice of abstracting things from their historical context and judging them apart from their context – estimating them and organising the historical story by system of direct reference to the present” (H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, New York 1965, s. 21-24, 30-31).

¹¹ *Toleration and the Reformation*, New York 1960.

¹² *The Rise of Toleration*, New York 1967.

tolerancyjnych w ówczesnej dobie¹³. Tego rodzaju konstatacja prezentowana w nieco odmiennych kontekstach, związanych z profilem badań charakteryzuje dzieła amerykańskich autorów współpracujących z profesorem Cambridge, a ostatnio Open University Ole P. Grell'em, a także z profesorami Johnem Ch. Laursenem z uniwersytetu w Riverside i Cary J. Nedermanem z Galvestone¹⁴. Co ciekawe jednak, wigowskie podejście do dziejów tolerancji religijnej nigdy nie ustało i w nowym wcieleniu jest nadal prezentowane przez skądinąd wybitnych fachowców, których przedstawicielem jest Perez Zagorin, zresztą uczeń Wilbura K. Jordana¹⁵.

ODNIESIENIA DO KONFEDERACJI WARSZAWSKIEJ

Zaprezentowany powyżej przebieg dyskusji na temat dziejów tolerancji religijnej nie pozostał bez wpływu na obecność zagadnienia Konfederacji Warszawskiej w amerykańskiej literaturze historiograficznej. Stosownie do zmiany sposobu podejścia do omawianej kwestii przywoływano bowiem w mniejszym lub większym stopniu zagadnienie polskiej tolerancji religijnej, głównie jako przykład, rzadziej jako osobny problem badawczy.

Zainteresowanie dla Konfederacji Warszawskiej datuje się w naukowych kręgach w Stanach Zjednoczonych co najmniej od 1. połowy XX stulecia. Autorem publikacji na temat społeczno-ekonomicznych aspektów ruchu reformacyjnego w Polsce, uwzględniającej szerszą kwestię Konfederacji Warszawskiej, był pastor Paul Fox (1874-1961). Przywołanie jego postaci nasuwa wszakże wątpliwości natury metodologicznej. Był on bowiem z pochodzenia Ślązakiem, wywodzącym się z terenu podlegającego władztwu austriackiemu,

¹³ A. Walsham, *Charitable hatred. Tolerance and intolerance in England 1500-1700*, Manchester–New York 2006, s. 7-8.

¹⁴ *From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England*, red. O. P. Grell, J. I. Israel, N. Tyacke, Oxford–New York, 1991; *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, red. O. P. Grell, R. W. Scribner, Cambridge–New York 1996; *Toleration in Enlightenment Europe*, red. O. P. Grell, R. Porter, Cambridge–New York, 2000; *The Impact of the European Reformation: Princes, Clergy and People*, red. B. Heal, O. P. Grell, Aldershot 2008; J. R. Marczewski, [rec.] *The Impact of the European Reformation: Princes, Clergy and People*, red. B. Heal, O. P. Grell, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 93(2010), s. 329-333; *Difference and Dissent: Theories of Tolerance in Medieval and Early Modern Europe*, red. C. J. Nederman, J. Ch. Laursen, Lanham 1996.

¹⁵ P. Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton 2003.

urodzonym w Kajkowicach, noszącym pierwotnie nazwisko Fuzek. Do Ameryki przybył, mając 22 lata. Obywatelstwo amerykańskie otrzymał w 1904 r. Edukację na poziomie uniwersyteckim odebrał w Marietta College, Western Reserve University oraz w Oberlin Theological Seminary. Następnie studiował przez 4 lata w prestiżowym Johns Hopkins University w Baltimore, wieńcząc ten etap rozwoju naukowego doktoratem napisanym w 1923 r. pod kierunkiem profesora historii Europy Johna M. Vincenta¹⁶. W dysertacji opublikowanej w następnym roku nakładem wydawnictwa tegoż uniwersytetu postawił dobrze dziś znaną tezę o szczególnej roli czynników społeczno-ekonomicznych w rozszerzaniu się reformacji w Polsce¹⁷. Stąd też, jego zdaniem, ruch reformacyjny, nie mając zakorzenienia w wystarczająco głębokich przekonaniach religijnych, ale będąc od początku stymulowany przyczynami innego rodzaju, stracił swój dynamizm wewnętrzny wraz z osiągnięciem celów natury społecznej i gospodarczej pod koniec XVI stulecia. Zagadnienie Konfederacji Warszawskiej umieszczone w tym kontekście autor omówił najpierw skrótowo w pierwszym rozdziale pracy zatytułowanym *Development of the reformation in Poland*, a następnie nieco szczegółowiej w rozdziale drugim *Social causes of the Polish reformation*, gdzie zwrócił baczniejszą uwagę na zagadnienie tolerancyjności szlachty polskiej połączone z przywiązaniem tej warstwy społecznej do idei równości stanowej i wolności osobistej¹⁸.

Nasuujące się pytanie dotyczy możliwości uznania autora za historyka amerykańskiego. Czy kryterium w tym przypadku, a także w przypadku innych uczonych, których nazwiska zostaną jeszcze przywołane, może stanowić miejsce urodzenia? Czy raczej należy przyjąć, że o ich „amerykańskości” decyduje posiadany paszport? Oczywiście, oba rozwiązania można uznać zarówno za prawidłowe, jak i absolutnie błędne. W przypadku Foxa zachodzą jeszcze dodatkowe okoliczności komplikujące jednoznaczną klasyfikację. Niewątpliwie wykształcenie akademickie, praca naukowa i całe dorosłe życie spędzone w Stanach Zjednoczonych każą wiązać go z tamtejszym obszarem kulturowym. Z drugiej strony jego praca duszpasterska i społeczna ukierunkowana była na polskie emigracyjne wspólnoty protestanckie w Ohio, Maryland, New Jersey i Illinois. Był on również wydawcą przeznaczonego dla Polonii pisma

¹⁶ <http://www.ihrc.umn.edu/research/vitrage/all/fo/ihrc743.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa Immigration History Research Center University of Minnesota).

¹⁷ P. F o x, *The Reformation in Poland: Some Social and Economic Aspects*, Baltimore 1924; R. H. L o r d, [rec.] *The Reformation in Poland: Some Social and Economic Aspects by Paul Fox*, „The Slavonic Review” 4(1925), nr 10, s. 238-240.

¹⁸ F o x, *The Reformation in Poland*, s. 62-63, 80-82.

„Advance”, a także autorem książek o Polakach w Ameryce i Kościele polskokatolickim w Stanach Zjednoczonych¹⁹. Z pewnością najbardziej miarodajnym kryterium byłoby sprawdzenie osobistych przekonań każdego uczonego co do przynależności do danego kręgu kulturowego. Niestety, subiektywny stan świadomości wykracza w wielu wypadkach poza dostępne możliwości jego weryfikacji. Wydaje się zatem, że niezależnie od pochodzenia, obywatelstwa, aktualnego miejsca pracy czy zamieszkania uczonych termin *historiografia amerykańska* winien objąć prace tych autorów, którzy faktycznie funkcjonowali bądź wciąż funkcjonują w ramach żywego nurtu amerykańskiej debaty naukowej. Wyróżnikiem w tym wypadku powinna być przynależność do amerykańskich struktur naukowych, członkostwo w amerykańskich stowarzyszeniach badawczych, udział w organizowanych sympozjach i publikowanie w amerykańskich wydawnictwach. Oczywiście, warunki te nie mogą być traktowane w sposób sztywny, a co za tym idzie będą występowały w różnych połączeniach i kombinacjach. Taka jest bowiem specyfika Stanów Zjednoczonych. Takie są także współczesne trendy w dziedzinie sposobów uprawiania nauki, która w dobie globalizacji przełamała nieprzystające do ery elektronicznych środków komunikowania ramy narodowe.

Przywołana wyżej książka Foxa zyskała z czasem jeszcze jedno wydanie, jednakże treść tej pozycji pozostała niezmienną²⁰. Dodatkowo znaczące fragmenty tego opracowania znalazły się w pierwszym tomie dzieła dotyczącego dziejów Polski, które ukazało się najpierw dwukrotnie nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Cambridge, a z czasem zostało przedrukowane również dwa razy w Stanach Zjednoczonych²¹. Obszerne passusy pracy z 1924 r. zachowały nawet nazewnictwo wyróżników mniejszych całości²². Także tezy dotyczące Konfederacji Warszawskiej zachowały swoje wcześniejsze brzmienie²³.

Ta pierwsza na gruncie amerykańskim próba przybliżenia czytelnikom problematyki Konfederacji Warszawskiej doczekała się kontynuacji około poło-

¹⁹ T e n z e, *The Poles in America*, New York 1912; t e n z e, *The Polish National Catholic Church*, Scranton 1950.

²⁰ Drugie wydanie ukazało się w Westport w 1971 r.; dodruk nastąpił w tym samym roku w Nowym Jorku.

²¹ *The Cambridge History of Poland*, t. I: *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, red. W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Halecki, R. Dyboski, Cambridge 1941; drugie wydanie ukazało się w 1950 r.; natomiast oba amerykańskie wydania opublikowane zostały w Nowym Jorku nakładem Octagon Books odpowiednio w 1971 i 1978 r.

²² P. F o x, *The Reformation in Poland*, w: *The Cambridge History of Poland*, t. I, s. 322-347.

²³ Tamże, s. 345.

wy XX stulecia. Wspomniany już wyżej Roland H. Bainton (1894-1984), urodzony w Anglii, przybył do Stanów Zjednoczonych w 1902 r. Wyższe wykształcenie zdobył w Whitman College oraz Yale University. W tym ostatnim przez 42 lata prowadził Katedrę Historii Kościelnej. Zdobył też wykształcenie potrzebne do wykonywania posługi pastora we wspólnocie kongregacjonalistów, ale nigdy nie podjął wynikających stąd obowiązków. Specjalizował się w historii reformacji; zasłużył się zwłaszcza badaniami dotyczącymi postaci Marcina Lutra²⁴. W niektórych książkach okazjonalnie podnosił wątek polskiej tolerancji religijnej, wzmiankował ruch socyniański i przywoływał akt Konfederacji Warszawskiej. Posługując się wszakże wigowskim obrazem historii, dostrzegał w nim jedynie przejaw aktywności rozwijających się w Polsce wyznań protestanckich, które dążąc do zjednoczenia, zgodziły się na pewnym etapie zachować między sobą pokój²⁵. Taki pogląd rodzi obawy o właściwe zrozumienie przez autora okoliczności i istoty Konfederacji Warszawskiej, a nawet o jej mylenie z zawartą kilka lat wcześniej ugodą sandomierską.

Istotną rolę w dyskusji na temat tolerancji religijnej odegrały osiągnięcia tych uczonych, którzy skoncentrowali swoje wysiłki badawcze na dziejach małych wspólnot różnowierczych. Jako że polskie wolności w praktyce gwarantowały bezpieczeństwo także zwolennikom radykalnej doktryny teologicznej i społecznej, dlatego zagadnienie Konfederacji Warszawskiej pojawiło się

²⁴ R. M. Kingdon, *In Memoriam: Roland H. Bainton*, „The Sixteenth Century Journal”, 15(1984), nr 1, s. 105-106; http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbtst=arp&ai=U14183823&n=10&docNum=H1000004370&ST=Roland+H.+Bainton&bConts=2191, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).

²⁵ „The *pax dissidentium* had its first exemplification in Poland, in 1573, when those who frankly differed in religion covenanted to preserve the peace among themselves, to shed no blood, to impose no penalties, and to confiscate no goods because of diversity in faith and practice. This peace, however, was made only between Protestants groups, and was soon upset by the Counter Reformation” (Bainton, *The Travail*, s. 29); „The other area of Europe in which Calvinism gained a hold was in the East, in Poland, where the field was shared with Catholics, Lutherans, Hussites, Socinians and Anabaptists. There, as already noted, three groups in 1573 agreed to recognize each other, namely the Lutherans, the Calvinists, and the Hussites. But their accord soon succumbed to Catholic attack” (R. H. Bainton, *The Reformation of the Sixteenth Century*, Boston 1952, s. 178); J. W. Nixon, [rec.] *The Reformation of the Sixteenth Century by Roland H. Bainton*, „Annals of the American Academy of Political and Social Science” 283(1952), s. 217; G. C. Selley, [rec.] *The Reformation of the Sixteenth Century by Roland H. Bainton*, „The American Historical Review” 58(1953), nr 2, s. 345-346.

w większej liczbie pozycji traktujących szeroko o losach takich właśnie odłamów protestantyzmu. Generalnie, opracowania te zrywały z wigowską koncepcją rozwoju dziejów, ponieważ wspólnoty o charakterze radykalnym były z reguły silnie prześladowane przez większe wspólnoty protestanckie posługujące się klasycznymi wyznaniem wiary. Co ciekawe jednak, to właśnie grupy radykalnych protestantów, pozostające stale w mniejszości, stały się na dłuższą metę strażniczkami idei trwałego pokoju międzywyznaniowego oraz propagatorkami teologicznie pogłębionego przekonania o potrzebie tolerancji dla odmiennych przekonań religijnych, kultu i organizacji.

Problematyka Konfederacji Warszawskiej została przywołana około połowy XX stulecia w pierwszej części gruntownego, dwutomowego studium poświęconego dziejom unitarianizmu w Europie i Ameryce²⁶. Earl M. Wilbur (1866-1956), autor tego klasycznego już dzieła, był absolwentem University of Vermont oraz Harvard Divinity School, unitariańskim pastorem, a także długoletnim profesorem Pacific Unitarian School for Ministry, znanej dziś jako Starr King School for the Ministry w Berkeley w Kalifornii. Pragnąc przygotować kompletną monografię zagadnienia podjął w latach 1911-1912 naukę języka polskiego, a następnie w 1924 i 1932 r. odbył podróże do Polski i dokonał szerokiej kwerendy materiałów źródłowych i opracowań²⁷. W konsekwencji na ponad 200 stronach druku przedstawił problematykę ruchu ariańskiego w łonie polskiej reformacji²⁸. Zagadnienie tolerancji religijnej zagwarantowanej w Konfederacji Warszawskiej, zostało zaprezentowane na tle sytuacji politycznej w Rzeczpospolitej. Autor ukazał proces dochodzenia do konsensusu w tej sprawie w związku ze zbliżającą się wolną elekcją po śmierci ostatniego Jagiellona. Następnie przedstawił wzmagającą się opozycję i trudności z dopełnieniem ścieżki legislacyjnej, która wskazałaby metodę postępowania w przypadku naruszenia pokoju religijnego. W tym kontekście szczegółowo przedstawił zjawisko stopniowego wyłączenia arian z gwarancji, jakie dawała Konfederacja Warszawska – najpierw w sferze świadomości społecznej, a następnie faktycznych kroków na gruncie prawa, aż po decyzję o ich wygnaniu z kraju²⁹.

²⁶ E. M. Wilbur, *A History of Unitarianism; Socinianism and Its Antecedents*, Cambridge 1945; G. H. Williams, [rec.] *A History of Unitarianism by Earl Morse Wilbur*, „The Journal of Religion” 26(1946), nr 2, s. 145-147.

²⁷ L. Szczycki, *Earl Morse Wilbur (1866-1956)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 3(1958), s. 315-317.

²⁸ Wilbur, dz. cyt., s. 265-493.

²⁹ Tamże, s. 363-365, 434-435, 450-453, 458-459.

Kontynuatorem badań nad unitarianizmem, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki braci polskich, a co za tym idzie także kwestii Konfederacji Warszawskiej był George H. Williams (1914-2000)³⁰. Studia akademickie ukończył w St. Lawrence University w Canton oraz w Meadville Theological School, doktorat zaś obronił w Union Theological Seminary w Nowym Jorku. Po krótkim okresie pracy duszpasterskiej w jednej ze wspólnot protestanckich przez ponad 30 kolejnych lat wykładał historię kościelną w Harvard Divinity School.

Pośród wielu publikacji uczonego szczególne miejsce w dyskusji naukowej zyskało opracowanie dotyczące problematyki radykalnych nurtów reformacji, opublikowane po raz pierwszy na początku lat sześćdziesiątych XX w. przez wydawnictwo Westminster Press. Doczekało się ono kilku wydań i tłumaczeń na języki obce³¹. To monumentalne dzieło, stanowiące punkt odniesienia dla wszelkiej współczesnej inicjatywy badawczej nad dziejami radykalnej reformacji, objęło historię wspólnot i wybitnych jednostek, posługując się kluczem myśli teologicznej sytuującej się poza nurtem ortodoksyjnego protestantyzmu³². W rozdziale 29. (całość opracowania składa się z 33), zatytułowanym *Sectarianism and Spiritualism in Poland 1572-1582* znalazł się dwustronowy paragraf *The Pax dissidentium*. Zostały w nim omówione skrótkowo przyczyny uchwalenia Konfederacji Warszawskiej, jej zaprzysiężenie i funkcjonowanie w dobie panowania Henryka Walezego i Stefana Batorego z uwzględnieniem rosnącej katolickiej opozycji, zwłaszcza wobec pacyfistycz-

³⁰ R. L. Petersen, *In Memoriam: George Huntston Williams, Harvard Divinity School Hollis Professor of Divinity, Emeritus, Dies at 86*, „The Sixteenth Century Journal” 31(2000), nr 4, s. 1081-1082; W. R. Hutchison, P. J. Gomes, C. C. Wright, *Memorial Minute for George H. Williams*, „Harvard University Gazette” 2003, March 20; L. Szczucki, *George Huntston Williams (1914-2000)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 45(2001), s. 293-296.

³¹ G. H. Williams, *The radical reformation*, Philadelphia 1962; kolejne wydania miały miejsce w Filadelfii w 1972 r. oraz w Kirksville w 1992 r.; tłumaczenie na język hiszpański opublikowano w Mexico City w 1983 r.

³² A. G. Dickens, [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „Past and Present” 27(1964), s. 123-125; R. Friedmann, [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „Church History” 31(1962), nr 4, s. 464-466; Ph. Rieff, [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „Annals of the American Academy of Political and Social Science” 376(1968), s. 164-165; R. Luman, [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „The Journal of Religion” 44(1964), nr 2, s. 164-166; E. K. Cameron, [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „European History Quarterly” 24(1994), nr 3, s. 465-467; J. L. Irwin, [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „Renaissance Quarterly” 47(1994), nr 2, s. 414-416.

nie nastawionych antytrynitarzy z tzw. mniejszego zboru i ich judaizujących inklinacji. Szczególne zainteresowanie Williamsa wzbudziła natomiast formuła Konfederacji Warszawskiej, która w jego rozumieniu określała mianem *dissidentes de religione* nie tyle poszczególne wspólnoty protestanckie, ile wszystkie grupy wyznaniowe³³.

Blizsze zapoznanie się autora z dziejami braci polskich zaowocowało przekonaniem o potrzebie pogłębienia studium dotyczącego tej problematyki. Konsekwencją docenienia wagi zagadnienia była decyzja o nauce języka polskiego³⁴. Opanowanie języka otworzyło przed autorem nowe możliwości badawcze i pisarskie. W rezultacie powstało wiele ważnych prac, głównie o charakterze edytorskim, które w zróżnicowanym stopniu nawiązywały także do Konfederacji Warszawskiej. Już na początku lat osiemdziesiątych XX w. pojawiła się obszerna, dwuczęściowa pozycja, wydana przez Scholars Press na zamówienie „Harvard Theological Review”, zawierająca 35 dokumentów istotnych dla dziejów braci polskich³⁵. Zostały one opracowane krytycznie i przetłumaczone na język angielski. Skrótowe informacje i użyteczne detale odnośnie do Konfederacji Warszawskiej znalazły się w kilku przypadkach w wprowadzeniach do treści poszczególnych dokumentów³⁶.

³³ Williams, *The radical reformation*, s. 736-738; uczyony opublikował również obszerny artykuł w języku angielskim w polskiej pracy zbiorowej, w którym poruszył zbliżoną tematykę, nie wspomniał jednak o Konfederacji Warszawskiej. Zob. G. H. Williams, *Anabaptism and Spiritualism in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania: An Obscure Phase of the Pre-history of Socinianism*, w: *Studia nad arianizmem*, red. L. Chmaj, Warszawa 1959, s. 215-262; W. Urban, [rec.] *Studia nad arianizmem*, red. L. Chmaj, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 6(1961), s. 237-245.

³⁴ „I felt no one could write the history of the Reformation in Europe without having mastered that intricate language”; <http://www.harvardsquarelibrary.org/unitarians/williams.html>, 28 lutego 2009 r. (wywiad J. A. Buehrensa z G. H. Williamsem z 6 grudnia 1999 r.).

³⁵ G. H. Williams, *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685*, Missoula 1980; J. C. Godbey, [rec.] *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685 edited by George H. Williams*, „Church History” 51(1982), nr 3, s. 353-354; A. Kurczaba, [rec.] *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685 edited by George H. Williams*, „Slavic Review” 43(1984), nr 2, s. 334-335; W. F. Bense, [rec.] *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685 edited by George H. Williams*, „Renaissance Quarterly” 36(1983), nr 3, s. 433-435.

³⁶ Williams, *The Polish Brethren*, s. 3, 247, 337-338, 475, 503, 540, 545, 557-559.

Wkrótce potem Williams wziął udział we wspólnym przedsięwzięciu kilkunastu amerykańskich i europejskich autorów, koordynowanym przez Jill Raitt (ur. 1931), absolwentkę m.in. University of Chicago, zatrudnioną ówczasie jako profesor w Divinity School of Duke University w Durham, następnie zaś w University of Missouri w Columbia³⁷. W pracy zbiorowej, wydanej pod jej redakcją w prestiżowym Yale University Press, uczeni przedstawili plejadę wybitnych, choć nie pierwszoplanowych postaci doby protestanckiej reformacji i katolickiej reformy w kilku krajach Starego Kontynentu³⁸. Biegłość w języku polskim pozwoliła Williamsowi zająć się fachowo osobami kard. Stanisława Hozjusza i ks. Piotra Skargi. W obu przypadkach autor wyjaśnił pokrótce ich negatywny stosunek i zaangażowanie w odniesieniu do Konfederacji Warszawskiej³⁹.

Jeszcze jednym osiągnięciem autora było tłumaczenie i komentarz do dzieła Stanisława Lubienieckiego *Historia reformationis Polonicae*, wydanego wraz z kilkoma innymi tekstami źródłowymi. Praca ta, rozpoczęta kilka dekad wcześniej przez Earla M. Wilbura, doczekała się edycji w połowie lat dziewięćdziesiątych minionego wieku⁴⁰. Publikacja udostępniła czytelnikom posługującym się językiem angielskim kilka tekstów kluczowych z punktu widzenia polskiego życia religijnego, społecznego i umysłowego końca XVI oraz XVII stulecia. Raz jeszcze, gwoli wprowadzenia bądź komentarza, znała-

³⁷ <http://religiousstudies.missouri.edu/people/raitt.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Religious Studies University of Missouri).

³⁸ *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600*, red. J. Raitt, New Haven 1981; H. J. Hillerbrand, [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600 by Jill Raitt*, „Church History” 56(1987), nr 1, s. 123; R. L. Harrison, [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600 by Jill Raitt*, „Journal of the American Academy of Religion” 52(1984), nr 2, s. 393; J. W. Baker, [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600 by Jill Raitt*, „Renaissance Quarterly” 35(1982), nr 4, s. 624-626; J. Tazbir, [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600, red. Jill Raitt*, „Kwartalnik Historyczny” 89(1982), nr 2-3, s. 493-495.

³⁹ G. H. Williams, *Stanislas Hosius*, w: *Shapers of Religious Traditions*, s. 165; tenże, *Peter Skarga*, w: *Shapers of Religious Traditions*, s. 193.

⁴⁰ S. Lubieniecki, *History of the Polish Reformation and Nine Related Documents*, tłum. i koment. G. H. Williams, Minneapolis 1995; P. W. Knoll, [rec.] *History of the Polish Reformation and Nine Related Documents by Stanislas Lubieniecki*, „The Sixteenth Century Journal” 28(1997), nr 2, s. 567-570; J. Pirożyński, [rec.] *Stanislas Lubieniecki, History of the Polish Reformation and Nine Related Documents*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 41(1997), s. 198-200.

zły się w niej podstawowe informacje odnośnie do Konfederacji Warszawskiej⁴¹.

Podsumowując bardzo znaczący dorobek i osiągnięcia Williamsa w dziedzinie badań nad niektórymi aspektami polskiej reformacji, warto dodać, że stały się one powodem do wprowadzenia autora w krąg rodzimych organizacji naukowych. Uczony został bowiem członkiem zagranicznym Wydziału II Polskiej Akademii Umiejętności.

Pozostając na gruncie badań nad radykalnymi odłamami protestantyzmu, warto przywołać jeszcze postać Jamesa Millera (ur. 1943), absolwenta Indiana University i byłego wykładowcy Richard Stockton College of New Jersey w Pomona⁴². W połowie lat osiemdziesiątych opublikował on – na łamach znaczącego czasopisma naukowego wydawanego przez Truman State University w Kirksville – obszerny artykuł dotyczący politycznych i społecznych aspektów historii braci polskich⁴³. W tym kontekście umieścił także Konfederację Warszawską, którą pojmował jako wyraz determinacji szlachty w obronie wolności stanowych⁴⁴. Kilka lat później ten sam autor powrócił do wątku Konfederacji Warszawskiej w ramach współpracy z Polish Institute of Arts and Sciences of America. Ta polonijna organizacja naukowa w serii East European Monographs, upowszechnianej przez Columbia University Press, wydała kilka zbiorów artykułów, w tym między innymi dotyczący historii polskiej myśli demokratycznej⁴⁵. Warto zauważyć, że właśnie w tym zeszycie zamieszczono także pełny tekst Konfederacji Warszawskiej i jego tłumaczenie na język angielski⁴⁶.

Istotne znaczenie dla rozwoju badań nad tolerancją religijną miał głos, jaki w dyskusji zabrał wspomniany już wyżej Henry Kamen (ur. 1936). Ten nominalnie brytyjski historyk, pracujący od 1991 r. dla Consejo Superior de Investigaciones Científicas w Barcelonie, pozostaje powiązany z naukowym środowiskiem amerykańskim poprzez rozliczne publikacje książkowe, ukazujące się regularnie w Stanach Zjednoczonych, zwłaszcza nakładem Yale University

⁴¹ Lubieniecki, dz. cyt., s. 4, 56-57, 766, 839-840.

⁴² *Polish Democratic Thought from Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents*, red. M. B. Biskupski, J. S. Pula, New York 1990, s. X.

⁴³ J. Miller, *The Origins of Polish Arianism*, „The Sixteenth Century Journal” 16(1985), nr 2, s. 229-256.

⁴⁴ Tamże, s. 253.

⁴⁵ J. Miller, *The Sixteenth-Century Roots of the Polish Democratic Tradition*, w: *Polish Democratic Thought*, s. 11-28.

⁴⁶ *Warsaw Confederation*, tłum. M. B. Biskupski, w: *Polish Democratic Thought*, s. 131-136.

Press, oraz poprzez udział w programach tamtejszych uniwersytetów, m.in. University of Chicago⁴⁷. Swoją publikacją pod koniec lat sześćdziesiątych przyczynił się do przełamania stereotypowego podejścia do historii tolerancji religijnej⁴⁸. Omawiając to zagadnienie w kontekście społecznym w rozdziale *Social classes and toleration* paragraf zatytułowany *The establishment of toleration in Poland* poświęcił przedstawieniu sytuacji religijnej w Polsce w XVI stuleciu. Szczegółowiej omówił zwłaszcza podejście poszczególnych władców do zjawiska reformacji, a także dzieło Konfederacji Warszawskiej. W tym kontekście w dalszej części pracy ukazał sytuację braci polskich i ich wygnanie z kraju⁴⁹.

Pośród historyków, którzy pod koniec lat sześćdziesiątych próbowali łączyć wcześniejsze ujęcia historii rozgrywanej się głównie w sferze wielkiej polityki z narracją uwzględniającą wątki społeczne i ekonomiczne ważne miejsce zajął John H. Elliott (ur. 1930). Brytyjczyk z pochodzenia, związany z uniwersytetami w Cambridge, Londynie i Oksfordzie, najdłużej, bo przez 17 lat, był profesorem School of Historical Studies w Instytucie Badań Zaawansowanych w Princeton⁵⁰. W książce dotyczącej dziejów Europy w 2. połowie XVI w., wydanej również nakładem nowojorskiego Harper Torchbooks, zaprezentował on zagadnienie polskiej tolerancji religijnej ze szczególnym uwzględnieniem Konfederacji Warszawskiej. Została ona ukazana jako przykład i alternatywa dla występujących na Zachodzie tendencji do utrzymania bądź przywracania siłą religijnej jedności. W paragrafie zatytułowanym *Poland and the West* autor precyzyjnie zrelacjonował przebieg wydarzeń związanych z kryzysem politycznym po śmierci ostatniego Jagiellona, ukazując równocześnie nadzieje wielu europejskich środowisk na zastosowanie w ich wła-

⁴⁷ http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14667888&n=10&docNum=H1000051973&ST=Henry+Kamen&bConts=2191, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).

⁴⁸ K a m e n, dz. cyt.; J. W. G o u g h, [rec.] *The Rise of Toleration by Henry Kamen*, „The English Historical Review” 84(1969), nr 330, s. 183.

⁴⁹ K a m e n, dz. cyt., s. 119-128.

⁵⁰ http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=2&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14469600&n=10&docNum=H1000028982&ST=John+H.+Elliott&bConts=2191, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).

nych krajach wypracowanego wówczas w Polsce modelu pokojowego współżycia pomiędzy poszczególnymi wspólnotami religijnymi⁵¹.

Podobny klucz metodologiczny w odniesieniu do zagadnienia reformacji zastosował Peter J. Klassen (ur. 1930), absolwent University of Southern California w Los Angeles i długoletni wykładowca California State University we Fresno⁵². W książce wydanej przez Prentice Hall pod koniec lat siedemdziesiątych XX w. uzupełnił tradycyjne podejście do wskazanej problematyki o wątki społeczne i ekonomiczne⁵³. Publikacja, zamierzona jako przeznaczony dla studentów podręcznik wiedzy o reformacji w XVI stuleciu, zawiera rozdział *The Reformation in Scandinavia and Eastern Europe*, w którym autor poświęcił kilka stron problematyce Polski, Czech i Węgier. Uwagi na temat ustroju państwa polskiego, pojawienia się prądów luterzańskich i kalwinizmu zaopatrzył w większą ilość informacji o dziejach braci polskich ze szczególnym uwzględnieniem działalności Fausta Socyna. W tym kontekście przywołał w swym opracowaniu także dzieło Konfederacji Warszawskiej⁵⁴.

Również pod koniec lat siedemdziesiątych ukazała się książka, której redaktorzy – Geoffrey Parker (ur. 1943) i Lesley M. Smith (ur. 1954) – we współpracy z kilkoma uczonymi z Europy i Ameryki poszukiwali pogłębionego opisu okoliczności wielowymiarowego kryzysu i przesilenia charakteryzującego XVII stulecie⁵⁵. Wspomniani redaktorzy, mimo brytyjskiego pochodzenia, związali się silnie poprzez swoją działalność naukową ze Stanami Zjednoczonymi. Parker, absolwent uniwersytetu w Cambridge, przeniósł się do University of Illinois w Urbana-Champaign, następnie do Yale i wreszcie

⁵¹ J. H. Elliott, *Europe Divided, 1559-1598*, London 1968, s. 228-242; wydanie nowojorskie ukazało się w 1969 r.; R. J. Knecht, [rec.] *Europe Divided, 1559-1598 by J. H. Elliott*, „The English Historical Review” 85(1970), nr 335, s. 406-407.

⁵² http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14649580&n=10&docNum=H1000054658&ST=Peter+J.+Klassen&bConts=141, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).

⁵³ *Europe in the Reformation*, Englewood Cliffs 1979; R. L. Harrison, [rec.] *Europe in the Reformation by Peter J. Klassen*, „Church History” 49(1980), nr 2, s. 236-237; L. J. Reith, [rec.] *Europe in the Reformation by Peter J. Klassen*, „The History Teacher” 14(1980), nr 1, s. 140-141.

⁵⁴ Klassen, dz. cyt., s. 167-176.

⁵⁵ *The General Crisis of the Seventeenth Century*, red. G. Parker, L. M. Smith, London–Boston 1978.

na Wydział Historii w Ohio State University w Columbus⁵⁶. Smith, absolwentka uniwersytetów w St Andrews i Oksfordzie kontynuowała swoją edukację w George Mason University w Fairfax w Wirginii, gdzie również znalazła zatrudnienie⁵⁷. We wspólnym wprowadzeniu do wspomnianej publikacji przyjrzeni się potencjalnym zagrożeniom wynikającym z mankamentów Konfederacji Warszawskiej. Zestawiając ją przez analogię z pokojem augsburskim z 1555 r., wskazywali mianowicie na stanowe ograniczenia polskiej tolerancji religijnej, niemającej formalnie zastosowania do poddanych w dobrach szlacheckich⁵⁸.

Na początku lat osiemdziesiątych XX w. w amerykańskiej historiografii coraz częściej pojawiały się opracowania dające pierwszeństwo w historycznej narracji dziejom społecznym z uwzględnieniem uwarunkowań mentalnościowych. W takim kluczu została napisana książka śledząca losy fałszywych poglądów i uprzedzeń na tle dziejów przekonań religijnych w Europie wczesnowożytnej⁵⁹. Jej autor to E. William Monter (ur. 1936), absolwent Uniwersytetu Princeton, a obecnie emerytowany profesor historii Northwestern University w Evanston⁶⁰. Poświęcił on jeden z rozdziałów pracy, zatytułowany *Toleration and its Discontents in East-Central Europe*, kwestiom stereotypów myślowych w relacjach międzywyznaniowych w regionie, uwzględniając Czechy, Węgry i państwo polsko-litewskie. Szczegółowo przedstawił nie

⁵⁶ <http://history.osu.edu/people/person.cfm?ID=713>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Ohio State University w Columbus).

⁵⁷ <http://mason.gmu.edu/~lsmithg>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych New Century College George Mason University w Fairfax).

⁵⁸ G. Parker, L. M. Smith, *Introduction*, w: *The General Crisis*, s. 15-16.

⁵⁹ E. W. Monter, *Ritual, myth and magic in early modern Europe*, Athens 1984, s. 130-147; H. Sebald, [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe by William Monter*, „German Studies” 7(1984), nr 3, s. 561-562; A. Barnes, [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe by William Monter*, „Journal of Social History” 19(1985), nr 2, s. 393-395; Ch. D. Nugent, [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe by William Monter*, „The American Historical Review” 90(1985), nr 1, s. 123; R. M. Kingdon, [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe by William Monter*, „Journal of Interdisciplinary History” 16(1985), nr 1, s. 131-132; R. J. Evans, [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe by William Monter*, „The English Historical Review” 101(1986), nr 401, s. 984-985.

⁶⁰ http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14766182&n=10&docNum=H1000069773&ST=E.+William+Monter&bConts=141, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).

tylko problematykę Konfederacji Warszawskiej, ale także całość odniesień katolicko-protestancko-prawosławnych. Ukazał proces dochodzenia do tolerancji religijnej, a faktycznie przypadki jej łamania, praktyczne mankamenty i okoliczności ostatecznego zaniku⁶¹.

Począwszy od lat dziewięćdziesiątych XX wieku większość opracowań dotyczących zagadnienia reformacji protestanckiej, unikając uproszczeń, starała się podkreślić złożoność tej problematyki. Poszczególni autorzy zwracali uwagę na potrzebę uwypuklenia pewnych wątków tematycznych i zakresów geograficznych, dotąd słabiej funkcjonujących w literaturze przedmiotu. Zasługą publikacji Euana K. Camerona (ur. 1949) było np. dowartościowanie problematyki miejskiej oraz – co w tym przypadku ważniejsze – obszarów wschodnich, położonych poza klasycznie rozumianym centrum kontynentu europejskiego⁶². Cameron, z pochodzenia Szkot, absolwent uniwersytetu w Oksfordzie i przez długi czas profesor historii w University of Newcastle upon Tyne, związał się następnie na stałe z amerykańskim środowiskiem naukowym poprzez zatrudnienie w nowojorskim Union Theological Seminary oraz Columbia University⁶³. W książce poświęconej dziejom europejskiej reformacji autor ukazał kwestie rozwoju ruchu reformacyjnego w Polsce w zestawieniu z procesem protestantyzacji, zachodzącym w Skandynawii⁶⁴. W tym kontekście akcent położony na Konfederację Warszawską oznaczał, jego zdaniem, nie tyle postęp w zabezpieczeniu pokoju międzywyznaniowego, ile nikły rezultat starań reformatorów⁶⁵.

W połowie lat dziewięćdziesiątych ukazała się publikacja mająca z założenia charakter podręcznikowy i odnosząca się do problematyki reformy kościelnej, reformacji i jej skutków⁶⁶. Redaktorami tego dwutomowego wydaw-

⁶¹ Monter, dz. cyt., s. 130-147.

⁶² E. K. Cameron, *The European Reformation*, Oxford - New York 1991; D. A. Johnson, [rec.] *The European Reformation by Euan Cameron*, „The Sixteenth Century Journal” 23(1992), nr 4, s. 834-836; L. Taylor, [rec.] *The European Reformation by Euan Cameron*, „The Sixteenth Century Journal” 23(1992), nr 4, s. 864-865; T. Scott, [rec.] *The European Reformation by Euan Cameron*, „The English Historical Review” 107(1992), nr 422, s. 131-134.

⁶³ <http://www.utsnyc.edu/Page.aspx?pid=332>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Union Theological Seminary in the City of New York).

⁶⁴ Cameron, *The European Reformation*, s. 272-278.

⁶⁵ „Protestantism was therefore ‘established’ in Poland only in the negative sense that its persecution would not be tolerated by the nobility”(Cameron, *The European Reformation*, s. 278.

⁶⁶ *Handbook of European History, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation*, red. T. A. Brady, H. A. Oberman, J. D. Tracy, t. I-II, Leiden–New York–Koeln 1994-1995.

nictwa byli amerykańscy uczeni: Thomas A. Brady (ur. 1937), absolwent University of Notre Dame, Columbia University oraz University of Chicago, profesor University of California w Berkeley⁶⁷; Heiko A. Oberman (1930-2001), z pochodzenia Holender, absolwent uniwersytetu w Utrechcie i w Oksfordzie, a następnie profesor w Harvard Divinity School, w Tybindze i ostatecznie przez kilkanaście lat w University of Arizona w Tucson⁶⁸; James D. Tracy (ur. 1938), absolwent uniwersytetu w Princeton, profesor w University of Minnesota w Minneapolis⁶⁹. Zgromadzili oni wokół siebie międzynarodowy zespół autorów, który w nowoczesny sposób przedstawił zarówno kontekst polityczno-społeczny, jak też religijny i umysłowy doby późnego średniowiecza, następnie wizje reformy kościelnej, zrealizowane programy reformacyjne i ich wpływ na kształt późniejszego życia w Europie. W drugim tomie wydawnictwa znalazł się obszerny artykuł, poruszający zagadnienie reformacji i kontrreformacji w Europie Środkowowschodniej⁷⁰. Co prawda osobny paragraf został poświęcony każdemu z krajów regionu, ale nie zabrakło również ciekawych zestawień i porównań. W konsekwencji padł wniosek, że reformacja w Polsce różniła się zasadniczo od tej w Czechach i na Węgrzech. Niepowodzenie ruchu reformacyjnego w Polsce miało tkwić w jego spóźnionym rozwoju, nieudolnej organizacji, braku tradycji opozycji wobec władzy i rozbieżności interesów magnaterii i szlachty. W konsekwencji Konfederacja Warszawska – prawnie ustanowiony pokój międzywyznaniowy – została ukazana jako kulminacja rozwoju polskiego protestantyzmu⁷¹.

Autorem podręcznikowej publikacji przedstawiającej dzieje Europy od połowy XV do połowy XVII w. pod kątem historii reformacji był jeden z redaktorów wyżej zaprezentowanego opracowania – James D. Tracy⁷². W publikacji uczony wyartykułował tezę o ścisłym związku reformacji z ruchami występującymi w ciągu długich dziejów Kościoła i mającymi na celu skuteczną

⁶⁷ <http://history.berkeley.edu/faculty/Brady>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History University of California).

⁶⁸ T. A. Brady, *In Memoriam: Heiko Augustinus Oberman, 1930-2001*, „The Sixteenth Century Journal” 32(2001), nr 2, s. 435-437.

⁶⁹ <http://www.hist.umn.edu/people/profile.php?UID=tracy001>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych University of Minnesota).

⁷⁰ W. Eberhard, *Reformation and Counterreformation in East Central Europe*, w: *Handbook of European History*, t. II: *Visions, Programs and Outcomes*, s. 551-584.

⁷¹ Tamże, s. 571-576.

⁷² *Europe's Reformations, 1450-1650*, Lanham 1999; Ch. Haigh, [rec.] *Europe's Reformations, 1450-1650 by James D. Tracy*, „English Historical Review” 116(2001), nr 467, s. 716-717.

naprawę niedostatków życia religijnego. Całość zagadnienia została ujęta w następującym porządku: doktryna religijna – adaptacja polityczna – konsekwencje społeczne. W drugim wydaniu książki, opublikowanym przed kilku laty, znalazły się uzupełnienia dotyczące Europy Wschodniej i w rezultacie odniesienia do polskiej tolerancji religijnej. Konfederacja Warszawska została skrótowo przywołana w kontekście politycznych dziejów reformacji⁷³.

Lata dziewięćdziesiąte XX w., jak to już zaznaczono wyżej, charakteryzował rozrost liczby publikacji przywracających metodologiczną poprawność w zakresie badań nad zjawiskiem tolerancji religijnej. W zasadniczej mierze miały one jednak charakter fragmentaryczny. Pogłębione studia o bardzo wąskim zakresie tematycznym determinowały w konsekwencji formę publikacji. Stąd też wśród typowych dla tej dekady licznych wydawnictw zbiorowych znalazła się książka wydana w University of Pennsylvania Press pod redakcją wspomnianych już profesorów Johna Ch. Laursena (ur. 1952) oraz Cary'ego J. Nedermana (ur. 1957)⁷⁴. Pierwszy z nich to absolwent Johns Hopkins University, pracujący aktualnie w California University w Riverside⁷⁵, drugi zaś ukończył kanadyjski York University w Toronto i wykłada w Texas A&M University w Galvestone⁷⁶. Zasadnicza teza, na której zostały zogniskowane rozliczne wątki badawcze zamieszczone w poszczególnych artykułach, to przekonanie o szerokim występowaniu teorii i praktyki tolerancji religijnej na

⁷³ J. D. T r a c y, *Europe's Reformations, 1450-1650: Doctrine, Politics, and Community*, Lanham 2006², s. 187-188.

⁷⁴ *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration Before the Enlightenment*, red. J. Ch. Laursen, C. J. Nederman, Philadelphia 1998; B. J. K a p l a n, [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment by John Christian Laursen and Cary J. Nederman*, „The Sixteenth Century Journal” 29(1998), nr 4, s. 1218-1220; K. R. B a r t l e t t, [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment by John Christian Laursen and Cary J. Nederman*, „Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies” 30(1998), nr 3, s. 496-497; A. W a l s h a m, [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment by John Christian Laursen and Cary J. Nederman*, „The English Historical Review” 114(1999), nr 459, s. 1308-1309; F. V. M i l l s, [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment by John Christian Laursen and Cary J. Nederman*, „Church History” 67(1998), nr 4, s. 777-779.

⁷⁵ <http://www.politicalscience.ucr.edu/people/faculty/laursen/index.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Political Science University of California w Riverside).

⁷⁶ <http://www-polisci.tamu.edu/faculty/byname/?id=26>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Political Science Texas A&M University w Galvestone).

długo przed okresem oświecenia. Publikacja, której nadano układ chronologiczny, została podzielona na trzy części dotyczące kolejno średniowiecza, XVI oraz XVII w. Autorem rozbudowanego wprowadzenia do drugiej części pracy jest Randolph C. Head (ur. 1957)⁷⁷. Ten amerykański uczony, absolwent Harvardu, University of Virginia i, podobnie jak Laursen, pracownik uniwersytetu w Riverside podjął w swej pracy wątek Konfederacji Warszawskiej. W niewielkim stopniu zajął się chronologią faktów związanych z jej uchwaleniem i funkcjonowaniem. Umieścił ją natomiast na szerszym tle rodzącej się praktyki tolerancji religijnej, dostosowanej do warunków XVI stulecia. Musiała się ona zmierzyć z problemem występowania w ramach tego samego społeczeństwa już nie marginalnych, ale potężnych liczebnie grup różnowerców, z których każda była przekonana o swej prawowierności. Przeświadczenie o błędnowierstwie innych wyznań wykluczało wzajemną aprobatę. Nie istniały jeszcze możliwe do zastosowania teorie, które uzasadniałyby pokojowe współistnienie wspólnot podzielonych w kwestiach o tak fundamentalnym znaczeniu. Rodzący się impas polityczny i ekonomiczny domagał się zatem praktycznych koncepcji tolerancji, która odpowiadała realiom typowym dla XVI w. Ograniczona wieloma czynnikami tolerancja zaistniała zatem tam, gdzie z jakichś przyczyn była konieczna i nie oznaczała ani akceptacji innowierstwa, ani rezygnacji z własnych przekonań. Zdaniem autora typowym przykładem takiego stanu rzeczy był akt Konfederacji Warszawskiej⁷⁸.

Spośród dzieł napisanych już w XXI w., wychodzących poza narrację o charakterze historii politycznej, należy wymienić wydane przez Yale University Press pogłębione studium na temat społecznych odniesień w dziejach kalwinizmu⁷⁹. Jego autor, Philip Benedict (ur. 1949), ukończył uniwersytety

⁷⁷ http://www.facultydirectory.ucr.edu/cgi-bin/pub/public_individual.pl?faculty=584, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History University of California w Riverside).

⁷⁸ R. C. Head, *Introduction: The Transformation of the Sixteenth Century*, w: *Beyond the Persecuting Society*, s. 95-106.

⁷⁹ Ph. Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism*, New Haven 2002; Ch. Kooi, [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism by Philip Benedict*, „The Sixteenth Century Journal” 34(2003), nr 4, s. 1268-1269; M. L. Monheit, [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism by Philip Benedict*, „Renaissance Quarterly” 57(2004), nr 2, s. 698-700; M. P. Holt, [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism by Philip Benedict*, „The American Historical Review” 108(2003), nr 4, s. 1209-1210; B. J. Kaplan, [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism by Philip Benedict*, „The Journal of Modern History” 77(2005), nr 1, s. 164-166; E. K. Cameron, [rec.] *Christ's Churches Purely*

Cornell i Princeton, następnie pracował w University of Maryland w College Park, Brown University w Providence, obecnie zaś w Uniwersytecie Genewskim⁸⁰. W swojej książce uczony omówił dzieje kalwinizmu jako historię reformistycznej wizji modelu życia kościelnego, ukazując jej narodziny, ekspansję, przemiany, jakim ona podlegała pod wpływem uwarunkowań życia społeczno-politycznego, wreszcie zmiany, jakie spowodowała w organizacji kościelnej, duszpasterstwie oraz pobożności indywidualnej i wspólnotowej. Taka koncepcja zagadnienia sprawiła, że temat Konfederacji Warszawskiej pojawił się w niniejszej publikacji dwukrotnie – po raz pierwszy w części omawiającej rozprzestrzenianie się wyznania kalwińskiego. W rozdziale zatytułowanym *Eastern Europe: Local Reformations Under Noble Protection* znalazły się dwa paragrafy dotyczące odpowiednio Polski i Węgier. Na kilkunastu stronach autor sprawnie zaprezentował sytuację Polski u progu doby reformacji, a następnie proces rozprzestrzeniania się protestantyzmu. Nie ustrzegł się wszakże pewnych uproszczeń i niedopowiedzeń. Przykładem może być charakterystyczna dla części niemieckiej historiografii perspektywa postrzegania historii Prus Królewskich z pominięciem milczeniem polskiej przeszłości Pomorza Gdańskiego. Do problematyki Konfederacji Warszawskiej autor podszedł natomiast rzetelnie, choć nieco zdawkowo. Została ona ukazana jako fragment dziejów rozwoju protestantyzmu w Polsce. Jej ogłoszenie postawił na równi z innymi celami, jakie udało się osiągnąć w dobie stabilizacji życia religijnego rodzimych protestantów. Po raz drugi uczony nawiązał do Konfederacji Warszawskiej w rozdziale *Changing Political Circumstances on the Continent*. Omówił tam wpływ warunków życia państwowego w poszczególnych krajach na dalsze losy kalwinizmu. Jako wyznanie kładące zdecydowany nacisk na odrzucenie tego, co nazywali „fałszywą religią”, kalwinizm był szczególnie wrażliwy na sytuację polityczną, w jakiej przyszło mu funkcjonować. W krajach, w których zyskał uprzywilejowaną pozycję polityczną, rósł także w liczbę, a tam, gdzie religią państwową pozostał katolicyzm, wyznawcy kalwinizmu, z definicji separujący się od głównego nurtu życia społecznego, tracili na znaczeniu. W paragrafie *Erosion in Poland, Hungary, and France* Benedict ukazał ten proces także w odniesieniu do Polski. Adherenci kalwi-

Reformed: A Social History of Calvinism by Philip Benedict, „The English Historical Review” 119(2004), nr 481, s. 450-452.

⁸⁰ <http://www.unige.ch/ihr/presentation/equipe/benedict/cvPhB.pdf>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Institut d’Histoire de la Reformation Uniwersytetu Genewskiego).

nizmu spośród magnaterii i możnej szlachty, pragnąc cieszyć się przywilejami w życiu politycznym, opuszczali to wyznanie. W ten sposób przyczynili się do jego upadku w stopniu proporcjonalnym do swego wcześniejszego w nim udziału. W tym kontekście istotną rolę odegrała konstrukcja tolerancji gwarantowanej przez Konfederację Warszawską. Ponieważ w praktyce nie chroniła ona swobody wyznania poddanych w dobrach szlacheckich, zatem powroty szlachty do Kościoła katolickiego skutkowały faktycznym ustaniem kalwinizmu na takich obszarach. W odniesieniu do problematyki historiograficznej Benedict zauważył, że osiągnięcia związane z tolerancją religijną w Polsce stały się, paradoksalnie, poważną przeszkodą dla późniejszych pogłębionych badań nad dziejami życia wewnętrznego wspólnot protestanckich. Zainteresowanie rozwojem reformacji, jej politycznym kontekstem oraz Konfederacją Warszawską usunęło z pola widzenia uczonych takie zagadnienia, jak protestancki czy – w tym wypadku kalwiński – kult Boży i dyscyplina kościelna. Badań takich nie inspirowała siłą rzeczy skromna liczebnie wspólnota reformowana w Polsce, stąd pozostają one znacznie w tyle za osiągnięciami historyków w innych krajach⁸¹.

W tym samym roku, w którym została opublikowana książka Benedicta, ukazała się na rynku księgarskim praca zbiorowa wydana przez Blackwell Publishing w ramach serii Blackwell Companions to European History⁸². Redaktor tego opracowania, Ronnie Po-chia Hsia (ur. 1955), amerykański naukowiec pochodzenia chińskiego, absolwent Harvardu i Yale, wykładowca kolejno w uniwersytetach Columbia, Cornell, University of Massachusetts, New York University i wreszcie Pennsylvania State University, zaprosił do współpracy międzynarodowe grono historyków⁸³. Wśród nich znalazł się jego ówczesny młodszy kolega z University of Massachusetts w Amherst, a obecnie wykładowca Western Michigan University w Kalamazoo, James Palmitessa (ur. 1958)⁸⁴. Ten ostatni jest autorem rozdziału odnoszącego się do problematyki reformacji w Polsce i Czechach⁸⁵. Stosując metodę porównawczą, przed-

⁸¹ Benedict, dz. cyt., s. 257-271, 365-367.

⁸² *A Companion to the Reformation World*, red. R. Po-chia Hsia, Oxford 2002.

⁸³ <http://www.history.psu.edu/faculty/curricula/Vitae/Hsia%20CV.doc>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Pennsylvania State University).

⁸⁴ <http://www.wmich.edu/history/facultystaff/facultyprofiles/palmitessa.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Western Michigan University).

⁸⁵ *Reformation in Bohemia and Poland*, w: *A Companion to the Reformation World*, s. 185-204.

stawił węzłowe kwestie odnoszące się do funkcjonowania obu krajów jeszcze w XIV i XV stuleciu, zaprezentował rozwój poszczególnych wyznań w dobie reformacji oraz konsekwencje ruchu reformacyjnego w życiu społecznym do połowy XVII w. W ramach tego ostatniego zagadnienia umieścił problematykę tolerancji religijnej. Podkreślił wyjątkową pozycję Polski jako jednego z najbardziej tolerancyjnych krajów w XVI-wiecznej Europie. Przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywał w długiej, jeszcze przedreformacyjnej tradycji pluralizmu wyznaniowego oraz szczególnej sytuacji społecznej. Zastrzegł wszakże, iż tolerancja religijna w Polsce nie oznaczała religijnego równouprawnienia, lecz jedynie legalizację obecności innych wyznań i mniej lub bardziej ograniczoną zgodę na sprawowanie kultu Bożego. Platformą była w tym wypadku płaszczyzna stanowa, a celem zachowanie porządku w życiu publicznym. Palmitessa widział akt Konfederacji Warszawskiej bardziej jako pierwiastek życia politycznego, który gwarantował szlachcie protestanckiej prawo do piastowania urzędów państwowych⁸⁶.

Typowym przykładem autora podtrzymującego żywot wigowskiej koncepcji historii tolerancji religijnej jest Perez Zagorin (ur. 1920), absolwent University of Chicago i Harvardu, a następnie profesor m.in. McGill University w Montrealu oraz University of Rochester⁸⁷. W jednej ze swych najnowszych książek, wydanej nakładem Princeton University Press, przedstawił raz jeszcze znany pogląd na temat występującej jakoby genetycznej ciągłości pomiędzy ruchem reformacyjnym, prądami oświeceniowymi i współczesnym rozumieniem tolerancji religijnej⁸⁸. Podkreślił też wagę przekonań wybranych XVII-wiecznych myślicieli i połączył bezpośrednio ich filozoficzny dorobek z późniejszą praktyką tolerancji. Wynikająca stąd w konsekwencji deprecjacja katolicyzmu kazała mu unikać zagadnienia Konfederacji Warszawskiej. Niewygodne fakty, niedające się wszakże zupełnie pominąć, a podważające *per se* przyjętą przez autora tezę, zostały zatem zmarginalizowane jednozdaniowym

⁸⁶ Tamże, s. 198-199.

⁸⁷ http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14927666&n=10&docNum=H1000109288&ST=Perez+Zagorin&bConts=2703, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).

⁸⁸ Dz. cyt.; S. C o v i n g t o n, [rec.] *How the Idea of Religious Toleration Came to the West by Perez Zagorin*, „Renaissance Quarterly” 58(2005), nr 1, s. 276-278; N. T y a c k e, [rec.] *How the Idea of Religious Toleration Came to the West by Perez Zagorin*, „The English Historical Review” 122(2007), nr 498, s. 1038-1040.

streszczeniem, będącym zarazem wprowadzeniem do problematyki zjawiska socynianizmu w Polsce⁸⁹.

Rok później niż książka Zagorina ukazała się interesująca praca zbiorowa wydana nakładem University of Notre Dame Press⁹⁰, której redaktorami byli: Howard P. Louthan (ur. 1963), absolwent Emory University i Princeton, a obecnie pracownik University of Florida w Gainesville⁹¹ oraz Randall C. Zachman (ur. 1953), absolwent Yale i University of Chicago, a obecnie profesor w University of Notre Dame⁹². Wraz z grupą innych, głównie amerykańskich uczonych podjęli wysiłek prześledzenia historii myśli i podejmowanych prób zjednoczeniowych i koncyliacyjnych pomiędzy religiami i wyznaniem w różnych częściach świata chrześcijańskiego od XV do połowy XVII stulecia. Wkładem Louthana był w tym wypadku artykuł dotyczący postaci Valeriano Magniego i jego irenicznej działalności w krajach habsburskich oraz w Polsce⁹³. Przy tej okazji autor przedstawił problematykę polskiej tolerancji religijnej z uwzględnieniem zagadnienia Konfederacji Warszawskiej. Co ciekawe, śledząc tło życiowego zaangażowania bohatera artykułu, podjął dyskusję z powtarzaną tezą o represyjnym charakterze dworu Wazów. Zwłaszcza w środowisku dworskim Władysława IV dopatrywał się reminiscencji tradycji erazmiańskich⁹⁴.

⁸⁹ „There was one major exception in later sixteenth century to Catholicism’s general intolerance. This was in the Catholic kingdom of Poland, where the growth of Lutheranism and Calvinism among the Polish nobility led several of the kings of Poland to support moderate policy of coexistence between Catholics and Protestants” (Z a g o r i n, dz. cyt., s. 146).

⁹⁰ *Conciliation and Confession: The Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415-1648*, red. H. P. Louthan, R. C. Zachman, Notre Dame 2004; L. C a r r i n g t o n, [rec.] *Conciliation and Confession: The Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415-1648 by Howard P. Louthan and Randall C. Zachman*, „Renaissance Quarterly” 58(2005), nr 3, s. 964-966; A. P e t t e g r e e, [rec.] *Conciliation and Confession: The Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415-1648 by Howard P. Louthan and Randall C. Zachman*, „The English Historical Review” 121(2006), nr 490, s. 205-207.

⁹¹ http://www.clas.ufl.edu/users/louthan/Louthan_Website/CV.html, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych College of Liberal Arts and Sciences University of Florida).

⁹² <http://theology.nd.edu/people/all/zachman-randall-c/index.shtml>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Theology University of Notre Dame).

⁹³ H. P. L o u t h a n, *From Rudolfinę Prague to Vasa Poland: Valerian Magni and the Twilight of Irenicism in Central Europe*, w: *Conciliation and Confession*, s. 199-227.

⁹⁴ Tamże, s. 207-211.

W tym samym roku ukazała się na rynku księgarskim w Stanach Zjednoczonych w wydawnictwie Palgrave Macmillan, podejmująca problematykę europejskiej reformacji w sytuacji społecznego rozbitcia i budowania nowego porządku, co zresztą oddaje fantazyjne nazewnictwo stosowane w tytułach poszczególnych części opracowania⁹⁵. Jego autorem jest Peter G. Wallace (ur. 1952), absolwent Pennsylvania State University oraz University of Oregon, obecnie wykładowca Hartwick College w Oneonta⁹⁶. Uczony poruszył zagadnienia dotyczące reformacji w Polsce w paragrafie zatytułowanym *Protestantism in Northern and Eastern Europe*. Omawiając skrótowo rozprzestrzenianie się wyznań protestanckich w kraju, wspominał również o Konfederacji Warszawskiej. Zaznaczył, że mimo długiego trwania w jej zasadniczym kształcie nie zapobiegła ona załamaniu się ekspansji protestantyzmu. Podkreślił również ambiwalencję w korzystaniu z jej przywilejów. Wyposażona w wolność wyznania szlachta chętnie witała i dawała schronienie innowiercom przybywającym z zagranicy, mając widoki na rozwój ekonomiczny swoich posiadłości. W tym samym czasie nie przykładła ona większej wagi do wyznania rodzimych poddanych we własnych dobrach. Dość wątpliwy wydaje się natomiast wniosek autora o jakimś szczególnym upowszechnieniu się w Polsce procesów o czary, będącym w dodatku następstwem zaniedbań, jakich dopuściła się szlachta względem poziomu edukacji religijnej wśród swoich chłopskich poddanych⁹⁷.

Autorem, który w ostatnich latach wypracował sobie szczególną pozycję w gronie naukowców zajmujących się problematyką historii tolerancji religijnej, jest Benjamin J. Kaplan (ur. 1960). Ten amerykański naukowiec, absolwent uniwersytetów Yale i Harvard, zatrudniony początkowo w University of Iowa w Iowa City, obecnie wykłada w Wielkiej Brytanii w University College

⁹⁵ P. G. Wallace, *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750*, New York 2004; J. Black, [rec.] *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750 by Peter G. Wallace*, „Journal of European Studies” 34(2004), nr 1-2, s. 161-162; D. MacCulloch, [rec.] *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750 by Peter G. Wallace*, „The Journal of Ecclesiastical History” 55(2004), nr 4, s. 779-780; A. Ryrie, [rec.] *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750 by Peter G. Wallace*, „European History Quarterly” 35(2005), nr 1, s. 134-135.

⁹⁶ <http://www.hartwick.edu/x1725.xml>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Division of Social and Behavioral Sciences Hartwick College w Oneonta).

⁹⁷ Wallace, dz. cyt., s. 151-153.

London, będąc równocześnie profesorem Uniwersytetu Amsterdamskiego⁹⁸. Jego najnowsza książka, wydana nakładem Belknap Press of Harvard University Press, wniosła duży wkład do dyskusji nad wspomnianym zagadnieniem⁹⁹. Materiału do analizy dostarczyły nagromadzone fakty z zakresu praktyki tolerancji religijnej, a także wypadki nietolerancji i przemocy stosowanej z przyczyn religijnych. W ich świetle autor ukazał sposoby funkcjonowania małych grup i lokalnych społeczności w warunkach zróżnicowania religijnego i wyznaniowego. Przyjmując „oddolną” perspektywę badawczą, napisał swego rodzaju historię społeczną. Co prawda próby zastosowania takiego właśnie pryzmatu w postrzeganiu całego zjawiska były już podejmowane przez innych uczonych, ale bodaj dopiero Kaplan ujął to zagadnienie całościowo zarówno w sensie chronologicznym, jak i geograficznym. Przebadął bowiem cały okres pomiędzy reformacją a rewolucją francuską, i to w odniesieniu do całego obszaru Europy, gdziekolwiek zaistniały nurty reformacyjne. W rezultacie opracowanie objęło również pewne zagadnienia dotyczące historii chrześcijaństwa w Polsce, m.in. Konfederację Warszawską. Na szerszym tle zmieniającej się sytuacji społecznej i politycznej kraju w dobie nowożytnej autor zarysował problematykę polskiej tolerancji religijnej i jej zaniku. Odnośnie do Konfederacji Warszawskiej w mniejszym stopniu niż inni wiązał ją wprost z przesileniem politycznym po śmierci ostatniego Jagiellona. Nie tyle zatem postrzegał ją jako konieczną gwarancję bezpieczeństwa dla innowierców, ile raczej jako jeden z wielu sukcesów polskiej szlachty *in gremio*, dążącej na fali reformacji do poszerzenia zakresu własnych przywilejów stanowych. Akt Konfederacji Warszawskiej tak pojmowany ofiarował szlachcie nie tylko pokój religijny, ale także faktyczne uprawnienia do decydowania o wyznaniu poddanych we własnych dobrach¹⁰⁰.

⁹⁸ http://www.ucl.ac.uk/history/People/Academic_Staff/kaplan, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych University College London History Department).

⁹⁹ *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge–London 2007; R. Loudon, [rec.] *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* by Benjamin J. Kaplan, „The Review of Metaphysics” 62(2008), nr 2, s. 405-406; M. Konnert, [rec.] *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* by Benjamin J. Kaplan, „The American Historical Review” 113(2008), nr 4, s. 1221-1223; J. R. Marczewski, [rec.] *Benjamin J. Kaplan, Divided By Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 90(2008), s. 331-334.

¹⁰⁰ Kaplan, *Divided by Faith*, s. 110-114, 153-154.

Poza pracami wyżej wymienionych amerykańskich uczonych zajmujących się historią tolerancji religijnej lub innymi zagadnieniami z zakresu dziejów reformacji istnieje jeszcze wiele opracowań podejmujących problematykę historii Polski lub historii całego regionu w dobie nowożytnej. Konsekwentnie przywołują one, przynajmniej pokrótce, Konfederację Warszawską jako znaczący fakt w polskich dziejach narodowych. Przykładem służy praca amerykańskiego naukowca Daniela Stone'a (ur. 1942), długoletniego profesora University of Winnipeg¹⁰¹, a także dzieło Timothy Snydera (ur. 1969), profesora Yale¹⁰². Pierwsza ze wskazanych publikacji wydana przez University of Washington Press w ramach serii *A History of East Central Europe* objęła całościowo dzieje państwa polsko-litewskiego¹⁰³. Druga z książek, opublikowana przez Yale University Press, zaprezentowała rozwój historyczny współczesnych państw wyrosłych z niegdysiejszej Rzeczypospolitej¹⁰⁴. Przy okazji omawiania przemian politycznych i kulturowych końca XVI w. znalazło się w nich miejsce na kilka uwag dotyczących Konfederacji Warszawskiej¹⁰⁵.

W tym kontekście warto wymienić również nazwisko Normana Davisa (ur. 1939). Ten brytyjski historyk, Walijczyk z pochodzenia, związany przez lata ze School of Slavonic Studies w University of London, był również regularnie zatrudniany w amerykańskich renomowanych uczelniach jak Columbia, Stanford i Harvard¹⁰⁶. Dodatkowo jego monumentalne dwutomowe dzieło, obejmujące całe dzieje Polski, ukazało się właściwie równolegle po obu stronach Atlantyku. W Ameryce, co trzeba podkreślić, wydano je nakładem prestiżowego nowojorskiego Columbia University Press¹⁰⁷. Tym samym wniosło ono

¹⁰¹ <http://history.uwinnipeg.ca/Stone.htm>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History University of Winnipeg).

¹⁰² <http://www.yale.edu/history/faculty/documents/Snyder-Aug08.pdf>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Yale University).

¹⁰³ *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795*, Seattle 2001; A. B. Pernał, [rec.] *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795 by Daniel Stone*, „Canadian Journal of History” 39(2004), nr 2, s. 341-343.

¹⁰⁴ T. Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, New Haven 2003; B. Porter, [rec.] *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999 by Timothy Snyder*, „Slavic Review” 64(2005), nr 1, s. 166-167.

¹⁰⁵ Stone, dz. cyt., s. 116-121; Snyder, dz. cyt., s. 23.

¹⁰⁶ <http://www.normandavies.com/biography.html>, 28 lutego 2009 r. (osobista strona internetowa Normana Daviesa).

¹⁰⁷ N. Davies, *God's Playground: A History of Poland*, t. I-II, New York 1982; P. S. Wandycz, [rec.] *God's Playground: A History of Poland by Norman Davies*, „The American

nowe wątki do historiografii w Stanach Zjednoczonych. Konfederacja Warszawska została przez autora przywołana kilkakrotnie, zarówno przy omawianiu problematyki wyznaniowej w Rzeczypospolitej, jak też politycznych wydarzeń XVI i XVII stulecia¹⁰⁸.

Inny krąg badaczy, którzy wzmiankują zagadnienie Konfederacji Warszawskiej, stanowią naukowcy zajmujący się historią współczesną. Historiografia amerykańska odnosząca się do dziejów Polski po II wojnie światowej, przedstawiając czasy zniewolenia komunistycznego, uwzględnia niekiedy kontekst wolnościowych tradycji narodu. W takim przypadku przywołuje także zjawisko tolerancji religijnej wynikającej z aktu Konfederacji Warszawskiej. Tego typu zabiegi można zauważyć np. w pracy Marjorie Castle (ur. 1959) oraz Raymonda Tarasa (ur. 1946)¹⁰⁹. Pierwsze z nich jest obecnie pracownikiem University of Utah w Salt Lake City¹¹⁰, drugie zaś Tulane University w Nowym Orleanie¹¹¹.

Dodatkowo warto zauważyć, że do Konfederacji Warszawskiej nawiązują w różnego typu pracach dyplomowych polscy emigranci, którzy włączając się w amerykański system edukacji wyższego szczebla wnoszą niewątpliwie swój wkład do historiografii amerykańskiej. Tak było choćby w przypadku Dariusza Jarmoli (ur. 1960), urodzonego w Koszalinie absolwenta baptystycznych seminariów duchownych w Stanach Zjednoczonych, a także studenta Harvardu¹¹². Pisząc pracę doktorską na temat sakramentu chrztu wśród braci polskich w XVI w., wspominał on o Konfederacji Warszawskiej, omawiając we wprowadzeniu specyfikę i rozwój polskiej reformacji¹¹³. Oczywiście, autorzy tego typu dysertacji nie rozwijają szerzej wspomnianego wątku z przyczyn metodologicznych, ponieważ wykluczają to postawione cele badawcze.

Historical Review” 88(1983), nr 2, s. 436-437; A. M. Cienciala, [rec.] *God's Playground: A History of Poland by Norman Davies*, „Slavic Review” 42(1983), nr 3, s. 510-512.

¹⁰⁸ Davies, dz. cyt., t. I, s. 160, 166-167, 179, 182-183, 186-187, 198-200, 414-416, 436.

¹⁰⁹ M. Castle, R. Taras, *Democracy in Poland*, Boulder 2002, s. 7; A. A. Szerbiak, [rec.] *Democracy in Poland by Marjorie Castle and Ray Taras*, „The Slavonic and East European Review” 81(2003), nr 4, s. 777-778.

¹¹⁰ http://www.poli-sci.utah.edu/dir_adj.html, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Political Science Department University of Utah).

¹¹¹ <http://www.tulane.edu/~polisci/fac.php?professor=taras>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Political Science Tulane University).

¹¹² *The Origins and Development of Believers' Baptism Among Polish Brethren in the Sixteenth Century*, Louisville 1990, s. 346 (mps w Southern Baptist Theological Seminary).

¹¹³ Tamże, s. 39.

Należy wspomnieć również amerykańskie opracowania z zakresu historii Żydów na ziemiach polskich. Niekiedy przy okazji, choć trudno tu o bezpośrednio związki, autorzy tego rodzaju prac wspominają dzieje polskiej tolerancji religijnej, odwołując się również do aktu Konfederacji Warszawskiej. Przykładem dostarcza choćby postać Michaela C. Steinlaufa (ur. 1947), wykładowcy Gratz College w Melrose Park w Pensylwanii¹¹⁴. Jego publikacja wspomina zjawisko Konfederacji Warszawskiej w ramach wprowadzenia do tematu polskiej pamięci o zagładzie Żydów w czasie II wojny światowej¹¹⁵.

Zagadnienie Konfederacji Warszawskiej powraca także jako wątek poboczny w amerykańskiej historiografii, odnoszącej się do problematyki ukraińskiej. Badania nad żywiołem ruskim, funkcjonującym w ramach organizmu przedzoborowej Rzeczypospolitej, każą niekiedy, przy okazji omawiania kwestii wyznaniowej, przywołać akt Konfederacji Warszawskiej i postawić pytanie o jego aktualność w odniesieniu do wyznawców prawosławia. Szczególne znaczenie ma w tym przypadku dorobek badaczy skupionych w Harvard Ukrainian Research Institute. W środowisku tym ukazała się m.in. publikacja Borysa A. Gudziaka (ur. 1960), poruszająca wskazane wątki¹¹⁶. Autor, urodzony w Stanach Zjednoczonych w rodzinie ukraińskich emigrantów, ukończył m.in. Syracuse University oraz Harvard, obecnie zaś sprawuje funkcję rektora Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie¹¹⁷. Warto również pamiętać, że do współpracy z tym środowiskiem został zaproszony wspomniany już wyżej George H. Williams. Kompetencja naukowa odnośnie do spraw protestantyzmu

¹¹⁴ http://www.gratz.edu/Uploads/DocumentRepository/Faculty_CV/cv_steinlauf_m.pdf, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Gratz College).

¹¹⁵ *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, Syracuse 1997, s. 2; D. Engel, [rec.] *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust by Michael C. Steinlauf*, „Slavic Review” 57(1998), nr 1, s. 189-190; M. Melchior, [rec.] *Michael C. Steinlauf, Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, „Przegląd Socjologiczny” 49(2000), nr 2, s. 232-235. Niniejsza książka ukazała się również w polskim tłumaczeniu nakładem wydawnictwa Cyklady: M. C. Steinlauf, *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć zagłady*, tłum. A. Tomaszewska, Warszawa 2001.

¹¹⁶ *Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge 1998, s. 74-75; T. Chynczewska-Hennel, [rec.] Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, „Kwartalnik Historyczny” 108(2001), nr 2, s. 116-120.

¹¹⁷ <http://www.ucu.edu.ua/eng/about/administration.and.senate/fr.borys.gudziak>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa władz Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie).

w Rzeczypospolitej pozwoliła mu prześledzić sytuację innowierców na ziemiach ukraińskich. Jego artykuły napisane pod koniec lat siedemdziesiątych zyskały wspólne wydanie w związku ze staraniami na rzecz odpowiedniego przygotowania obchodów milenium chrystianizacji Rusi. Także tym razem w tekstach autora znalazły się odniesienia do Konfederacji Warszawskiej jako przestrzeni wolności religijnej, która umożliwiła protestantom ze wschodnich województw Rzeczypospolitej zajęcie aktywnego stanowiska wobec działań zjednoczeniowych Kościoła katolickiego z Cerkwią prawosławną¹¹⁸.

Trzeba jeszcze wspomnieć o poważnych publikacjach leksykograficznych amerykańskiego rynku wydawniczego. Również one w ramach różnego rodzaju artykułów słownikowych czy encyklopedycznych dostarczają informacji o Konfederacji Warszawskiej. Dzieje się tak np. w przypadku *New Dictionary of the History of Ideas* czy *New Catholic Encyclopedia*¹¹⁹.

POLSKA HISTORIOGRAFIA KONFEDERACJI WARSZAWSKIEJ W JĘZYKU ANGIELSKIM – FAKTY I POSTULATY

Podstawowe pytanie, jakie nasuwa się w przypadku badań nad historiografią amerykańską pod kątem obecności wątków dotyczących Konfederacji Warszawskiej, dotyczy literatury, z której wyżej wymienieni uczeni czerpali stosowną wiedzę. Jest bowiem rzeczą oczywistą, że – poza nielicznymi wyjątkami – nie korzystali oni bezpośrednio ze źródeł. Podobnie bariera języka polskiego wydaje się dla większości przeszkodą nie do pokonania. W konsekwencji warto prześledzić, jakimi opracowaniami w języku angielskim dysponuje polska historiografia wspomnianego zagadnienia.

Najstarszą z publikacji, na jaką powołują się amerykańscy uczeni, a zarazem także pierwszym naukowym opracowaniem z zakresu historii reformacji w Polsce jest dzieło Waleriana Krasieńskiego *A Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland*, wydane po raz pierwszy w Londynie w latach 1838-1840¹²⁰. To dwutomowe opracowanie, mimo swo-

¹¹⁸ *Protestants in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Cambridge 1988, s. 68.

¹¹⁹ J. Laurson, *Toleration*, w: *New Dictionary of the History of Ideas*, red. M. Horowitz, t. VI, Detroit 2005, s. 2340; B. Stasiński, Z. Zieliński, *Poland, The Catholic Church*, w: *New Catholic Encyclopedia*, t. XI, Detroit 2003, s. 441.

¹²⁰ Reprint ukazał się w Nowym Jorku w 1974 r.

ich wad, pozostawało przez ponad wiek jedynym gruntownym studium polskiej reformacji dostępnym w języku angielskim.

Wśród innych opracowań, tym razem pochodzących z XX stulecia, powtarza się kilka publikacji, regularnie przywoływanych przez amerykańskich autorów w sporządzanych zestawieniach bibliograficznych. Należy do nich książka Stanisława Kota, wydana przez Starr King Press w Bostonie w 1957 r., a tłumaczona przez Earla M. Wilbura *Socinianism in Poland: The Social and Political Ideas of the Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Kolejną pozycją jest praca Oskara Haleckiego *A History of Poland*, wydana w języku angielskim po raz pierwszy w Nowym Jorku w 1943 r. przez Roy Publishers. Dość często pojawia się w wykazach książka *From Florence to Brest (1439-1596)* tego samego autora, opublikowana w Nowym Jorku w 1958 r. przez Fordham University Press.

Na pierwsze miejsce wysuwa się jednak niewątpliwie praca Janusza Tazbira *A State Without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, wydana w Nowym Jorku w 1973 r. Została ona opublikowana nakładem Kościuszko Foundation jako 3. tom w ramach serii The Library of Polish Studies. Jest to tłumaczona przez Alexandra T. Jordana książka, wydana najpierw w Warszawie w 1967 r. pod tytułem *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.* Mimo upływu lat pozostaje ona dla amerykańskich uczonych podstawowym i niezastąpionym punktem odniesienia w zakresie historii tolerancji religijnej w Polsce¹²¹. Warto jednak wspomnieć, że w języku angielskim ukazały się jeszcze inne teksty tego autora, nawiązujące do omawianej tematyki¹²².

Z ostatnich dekad XX w. pochodzi także kilka artykułów w języku angielskim cenionych przez amerykańskich naukowców. Wyszły one spod pióra takich uczonych, jak Stanisław Grzybowski, Zbigniew Ogonowski czy Edward Opaliński. Ważną część stanowią zwłaszcza te teksty, które zamieszczono

¹²¹ „For Poland there is – outdated but still not replaced – Janusz Tazbir, *A State Without Stakes* [...]” (Kaplan, *Divided by Faith*, s. 389); F. E. Syssn, [rec.] *A State without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries by Janusz Tazbir*, „Slavic Review” 38(1979), nr 1, s. 137-138.

¹²² *The Commonwealth of the Gentry*, w: *History of Poland*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1979², s. 145-233; tenże, *The fate of Polish Protestantism in the seventeenth century*, w: *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*, red. J. K. Fedorowicz, M. Bogucka, H. Samsonowicz, Cambridge 1982, s. 198-217; tenże, *Poland*, w: *The Reformation in National Context*, red. R. W. Scribner, R. Porter, M. Teich, Cambridge 1994, s. 168-180.

w wydawnictwie „Acta Poloniae Historica”, prezentującym dorobek polskiej historiografii w językach kongresowych¹²³.

W ostatnim czasie w wykazach bibliografii można znaleźć również opracowanie Jerzego Kłoczowskiego *A History of Polish Christianity*, wydane w Cambridge w 2000 r. przez Cambridge University Press i wznowione tamże w 2008 r. Jest to anglojęzyczna wersja dzieła *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, mającego jeszcze kilka innych wydań¹²⁴.

Podjmując kwerendę biblioteczną dotyczącą zagadnienia Konfederacji Warszawskiej w amerykańskiej historiografii ostatniego stulecia, trudno było przewidzieć jej wynik. Przewertowanie kilku setek publikacji naukowych przyniosło wszakże interesujące rezultaty. Niezwykle pomocnym narzędziem była, oczywiście, tematyczna numeracja, jakiej dostarcza Biblioteka Kongresu Stanów Zjednoczonych. Posługując się tym kluczem, można było przebadać wielką liczbę prac z uzasadnioną nadzieją, że nie pominie się żadnej z ważniejszych pozycji. W konsekwencji okazało się, że kwestia Konfederacji Warszawskiej znalazła swoje miejsce w opracowaniach kilkudziesięciu amerykańskich autorów. Trafiła ona do prac uczonych zainteresowanych zarówno historią tolerancji religijnej, jak też dziejami reformacji i poszczególnych jej nurtów oraz historią Europy i jej poszczególnych krajów.

Czytelnik spostrzegł jednak bez trudu, że zarówno problem badawczy, jak też związane z nim dalsze pytania mają w pewnej mierze charakter naukowej prowokacji. Wyświetlenie wskazanego w tytule zagadnienia ma bowiem jeszcze dodatkowe znaczenie. Istotnym zadaniem stało się mianowicie przybliżenie polskich historyków Kościoła do naukowych kręgów amerykańskich, zainteresowanych rozwijaniem badań nad dziejami religijnymi w Europie. Innymi słowy – chodziło o umożliwienie rodzimym uczonym sprawnego wejścia w sam środek dyskusji naukowej, która z polskiej perspektywy może wydawać się odległa, ale *de facto* stanowi rdzeń współczesnych badań. Bardzo wyraźnie daje się bowiem zauważyć, że aktualna historiografia, podążając za trendami światowymi, dokonała zmiany języka, w jakim publikuje rezultaty badawcze. Język angielski, który stał się językiem debaty jako wynik wkładu amerykańskich uczonych do wymiany naukowej, w konsekwencji dodatkowo

¹²³ S. Grzybowski, *The Warsaw Confederation of 1573 and Other Acts of Religious Tolerance in Europe*, „Acta Poloniae Historica” 40(1979), s. 75-96; E. Opaliński, *The Local Diets and Religious Tolerance in the Polish Commonwealth (1587-1648)*, „Acta Poloniae Historica” 68(1993), s. 43-57; Z. Ogonowski, *Faustus Socinus*, w: *Shapers of Religious Traditions*, s. 195-209.

¹²⁴ Pierwsze wydanie ukazało się w Paryżu w 1987 r.

podkreślił znaczenie tych środowisk. Nieuwzględnianie tego faktu przez polskich historyków Kościoła musi skutkować zamknięciem i marginalizacją.

Co ciekawe, amerykańskie środowiska naukowe wykazują pod tym względem wysoką świadomość. To właśnie z ich strony można dostrzec próby przełamywania barier geograficznych. Cenią sobie one wszelkie badania, także o charakterze lokalnym, oraz nawet przyczynkarskie publikacje, jakie pochodzą z obszarów dotąd mniej reprezentowanych na światowym forum historiografii. Rozumieją zwłaszcza, że dla przygotowania rzetelnych syntez konieczne jest równoprawne traktowanie działalności naukowej wszystkich środowisk¹²⁵.

Wymogiem chwili staje się zatem nawiązanie kontaktów z licznymi amerykańskimi środowiskami zajmującymi się historią Kościoła i publikowanie wyników badań w języku angielskim. Nie tyle dla dobra nauki polskiej, ile po prostu dla dobra nauki.

BIBLIOGRAFIA

- A Companion to the Reformation World*, red. R. Po-chia Hsia, Oxford 2002.
 B a i n t o n R. H., *The Reformation of the Sixteenth Century*, Boston 1952.
 B a i n t o n R. H., *The Travail of Religious Liberty. Nine Biographical Studies*, Philadelphia 1951.
 B a k e r J. W., [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600* by Jill Raitt, „Renaissance Quarterly” 35(1982), nr 4, s. 624-626.
 B a r n e s A., [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe* by William Monter, „Journal of Social History” 19(1985), nr 2, s. 393-395.

¹²⁵ „[...] much of the most productive and exciting research in recent years has been, in part at least, the result of historians showing an increased awareness of the activities of scholars working on areas geographically remote from their own” (B. H e a l, *Introduction*, w: *The Impact of the European Reformation*, s. 1); „Regarding Protestantism in Poland and Hungary, not to mention its somewhat more esoteric forays into Slovenia and Rumania, materials are by no means so extensive” (A. G. D i c k e n s, J. T o n k i n, K. P o w e l l, *The Reformation in Historical Thought*, Cambridge 1985, s. 332); „Limitations of time and linguistic competence have prevented me from covering every topic I would have liked to explore, especially with regard to central and eastern Europe. At their height, the Reformed churches of both Poland and Hungary were considerably larger than most general histories of the Reformation acknowledge, even if they remained on the periphery of the larger Reformed universe. I have tried to give these churches their due place, but I have been handicapped by the relative paucity of primary sources, by the thinness of the secondary literature in west European languages, and by my own lack of knowledge of either Polish or Hungarian. Little is said about these churches in the section of the book devoted to religious practice and church discipline, essentially for want of adequate studies. One can hope that the crumbling of old barriers between East and West will inspire further research into the fascinating history of these churches” (Benedict, dz. cyt., s. XXV).

- Bartlett K. R., [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment* by John Christian Laursen and Cary J. Nederman, „Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies” 30(1998), nr 3, s. 496-497.
- Benedict Ph., *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism*, New Haven 2002.
- Bense W. F., [rec.] *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685* edited by George H. Williams, „Renaissance Quarterly” 36(1983), nr 3, s. 433-435.
- Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration Before the Enlightenment*, red. J. Ch. Laursen, C. J. Nederman, Philadelphia 1998.
- Black J., [rec.] *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750* by Peter G. Wallace, „Journal of European Studies” 34(2004), nr 1-2, s. 161-162.
- Brady T. A., *In Memoriam: Heiko Augustinus Oberman, 1930-2001*, „The Sixteenth Century Journal” 32(2001), nr 2, s. 435-437.
- Butterfield H., *The Whig Interpretation of History*, New York 1965.
- Cameron E. K., [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism* by Philip Benedict, „The English Historical Review” 119(2004), nr 481, s. 450-452.
- Cameron E. K., [rec.] *The Radical Reformation* by George H. Williams, „European History Quarterly” 24(1994), nr 3, s. 465-467.
- Cameron E. K., *The European Reformation*, Oxford–New York 1991.
- Carrington L., [rec.] *Conciliation and Confession: The Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415-1648* by Howard P. Louthan and Randall C. Zachman, „Renaissance Quarterly” 58(2005), nr 3, s. 964-966.
- Castle M., Taras R., *Democracy in Poland*, Boulder 2002.
- Chynczewska-Hennel T., [rec.] *Borys A. Gudziak, Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, „Kwartalnik Historyczny” 108(2001), nr 2, s. 116-120.
- Cienciala A. M., [rec.] *God's Playground: A History of Poland* by Norman Davies, „Slavic Review” 42(1983), nr 3, s. 510-512.
- Coffey J., *Persecution and Toleration in Protestant England, 1558-1689*, Harlow–New York 2000.
- Conciliation and Confession: The Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415-1648*, red. H. P. Louthan, R. C. Zachman, Notre Dame 2004.
- Covington S., [rec.] *How the Idea of Religious Toleration Came to the West* by Perez Zagorin, „Renaissance Quarterly” 58(2005), nr 1, s. 276-278.
- Davies N., *God's Playground: A History of Poland*, vol. I-II, New York 1982.
- Dickens A. G., [rec.] *The Radical Reformation* by George H. Williams, „Past and Present” 27(1964), s. 123-125.
- Dickens A. G., Tonkin J., Powell K., *The Reformation in Historical Thought*, Cambridge 1985.
- Difference and Dissent: Theories of Tolerance in Medieval and Early Modern Europe*, red. C. J. Nederman, J. Ch. Laursen, Lanham 1996.
- Elliott J. H., *Europe Divided, 1559-1598*, London 1968.

- Engel D., [rec.] *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust* by Michael C. Steinlauf, „Slavic Review” 57(1998), nr 1, s. 189-190.
- Evans R. J., [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe* by William Monter, „The English Historical Review” 101(1986), nr 401, s. 984-985.
- Fox P., *The Poles in America*, New York 1912.
- Fox P., *The Polish National Catholic Church*, Scranton 1950.
- Fox P., *The Reformation in Poland: Some Social and Economic Aspects*, Baltimore 1924.
- Friedmann R., [rec.] *The Radical Reformation* by George H. Williams, „Church History” 31(1962), nr 4, s. 464-466.
- From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England*, red. O. P. Grell, J. I. Israel, N. Tyacke, Oxford–New York, 1991.
- Gardiner S. R., *The first two Stuarts and the Puritan Revolution 1603-1660*, London 1876.
- Godbey J. C., [rec.] *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685* edited by George H. Williams, „Church History” 51(1982), nr 3, s. 353-354.
- Gough J. W., [rec.] *The Rise of Toleration* by Henry Kamen, „The English Historical Review” 84(1969), nr 330, s. 183.
- Grzybowski S., *The Warsaw Confederation of 1573 and Other Acts of Religious Tolerance in Europe*, „Acta Poloniae Historica” 40(1979), s. 75-96.
- Gudziak B. A., *Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge 1998.
- Haigh Ch., [rec.] *Europe’s Reformations, 1450-1650* by James D. Tracy, „English Historical Review” 116(2001), nr 467, s. 716-717.
- Haller W., *The Rise of Puritanism*, New York 1938.
- Haller W., *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution*, New York 1955.
- Handbook of European History, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation*, red. T. A. Brady, H. A. Oberman, J. D. Tracy, vol. I-II, Leiden–New York–Koeln 1994-1995.
- Harrison R. L., [rec.] *Europe in the Reformation* by Peter J. Klassen, „Church History” 49(1980), nr 2, s. 236-237.
- Harrison R. L., [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600* by Jill Raitt, „Journal of the American Academy of Religion” 52(1984), nr 2, s. 393.
- Hillerbrand H. J., [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600* by Jill Raitt, „Church History” 56(1987), nr 1, s. 123.
- Holt M. P., [rec.] *Christ’s Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism* by Philip Benedict, „The American Historical Review” 108(2003), nr 4, s. 1209-1210.
- Hutchison W. R., Gomes P. J., Wright C. C., *Memorial Minute for George H. Williams*, „Harvard University Gazette” March 20, 2003.
- Irwin J. L., [rec.] *The Radical Reformation* by George H. Williams, „Renaissance Quarterly” 47(1994), nr 2, s. 414-416.
- Jarmola D., *The Origins and Development of Believers’ Baptism Among Polish Brethren in the Sixteenth Century*, Louisville 1990 [mps w Southern Baptist Theological Seminary].

- Johnson D. A., [rec.] *The European Reformation by Euan Cameron*, „The Sixteenth Century Journal” 23(1992), nr 4, s. 834-836.
- Jordan W. K., *The Development of Religious Toleration in England, 1532-1689*, London 1932-1940.
- Kamen H., *The Rise of Toleration*, New York 1967.
- Kaplan B. J., [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment by John Christian Laursen and Cary J. Nederman*, „The Sixteenth Century Journal” 29(1998), nr 4, s. 1218-1220.
- Kaplan B. J., [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism by Philip Benedict*, „The Journal of Modern History” 77(2005), nr 1, s. 164-166.
- Kaplan B. J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge-London 2007.
- Kingdon R. M., [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe by William Monter*, „Journal of Interdisciplinary History” 16(1985), nr 1, s. 131-132.
- Kingdon R. M., *In Memoriam: Roland H. Bainton*, „The Sixteenth Century Journal” 15(1984), nr 1, s. 105-106.
- Klassen P. J., *Europe in the Reformation*, Englewood Cliffs 1979.
- Knecht R. J., [rec.] *Europe Divided, 1559-1598 by J. H. Elliott*, „The English Historical Review” 85(1970), nr 335, s. 406-407.
- Knoll P. W., [rec.] *History of the Polish Reformation and Nine Related Documents by Stanislas Lubieniecki*, „The Sixteenth Century Journal” 28(1997), nr 2, s. 567-570.
- Konnert M., [rec.] *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe by Benjamin J. Kaplan*, „The American Historical Review” 113(2008), nr 4, s. 1221-1223.
- Kooi Ch., [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism by Philip Benedict*, „The Sixteenth Century Journal” 34(2003), nr 4, s. 1268-1269.
- Kurczaba A., [rec.] *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685 edited by George H. Williams*, „Slavic Review” 43(1984), nr 2, s. 334-335.
- Laursen J., *Toleration*, w: *New Dictionary of the History of Ideas*, red. M. Horowitz, t. VI, Detroit 2005, s. 2335-2342.
- Lecky W. E., *A History of the Rise and Influence of Rationalism in Europe*, London 1865.
- Lecler J., *Toleration and the Reformation*, New York 1960.
- Lord R. H., [rec.] *The Reformation in Poland: Some Social and Economic Aspects by Paul Fox*, „The Slavonic Review” 4(1925), nr 10, s. 238-240.
- Louden R., [rec.] *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe by Benjamin J. Kaplan*, „The Review of Metaphysics” 62(2008), nr 2, s. 405-406.
- Lubieniecki S., *History of the Polish Reformation and Nine Related Documents*, tłum. i koment. G. H. Williams, Minneapolis 1995.
- Luman R., [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „The Journal of Religion” 44(1964), nr 2, s. 164-166.
- Macaulay T. B., *History of England from the Accession of James II*, London 1849-1861.

- MacCulloch D., [rec.] *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750* by Peter G. Wallace, „The Journal of Ecclesiastical History” 55(2004), nr 4, s. 779-780.
- Marczewski J. R., [rec.] *Benjamin J. Kaplan, Divided By Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 90(2008), s. 331-334.
- Marczewski J. R., [rec.] *The Impact of the European Reformation: Princes, Clergy and People*, red. B. Heal, O. P. Grell, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 93(2010), s. 329-333.
- Melchior M., [rec.] *Michael C. Steinlauf, Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, „Przegląd Socjologiczny” 49(2000), nr 2, s. 232-235.
- Miller J., *The Origins of Polish Arianism*, „The Sixteenth Century Journal” 16(1985), nr 2, s. 229-256.
- Mills F. V., [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment* by John Christian Laursen and Cary J. Nederman, „Church History” 67(1998), nr 4, s. 777-779
- Monheit M. L., [rec.] *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism* by Philip Benedict, „Renaissance Quarterly” 57(2004), nr 2, s. 698-700.
- Monter E. W., *Ritual, myth and magic in early modern Europe*, Athens 1984.
- Nixon J. W., [rec.] *The Reformation of the Sixteenth Century* by Roland H. Bainton, „Annals of the American Academy of Political and Social Science” 283(1952), s. 217.
- Nugent Ch. D., [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe* by William Monter, „The American Historical Review” 90(1985) nr 1, s. 123.
- Opaliński E., *The Local Diets and Religious Tolerance in the Polish Commonwealth (1587-1648)*, „Acta Poloniae Historica” 68(1993), s. 43-57.
- Pernal A. B., [rec.] *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795* by Daniel Stone, „Canadian Journal of History” 39(2004), nr 2, s. 341-343.
- Petersen R. L., *In Memoriam: George Hunston Williams, Harvard Divinity School Hollis Professor of Divinity, Emeritus, Dies at 86*, „The Sixteenth Century Journal” 31(2000), nr 4, s. 1081-1082.
- Pettegree A., [rec.] *Conciliation and Confession: The Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415-1648* by Howard P. Louthan and Randall C. Zachman, „The English Historical Review” 121(2006), nr 490, s. 205-207.
- Piwożński J., [rec.] *Stanisław Lubieniecki, History of the Polish Reformation and Nine Related Documents*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 41(1997), s. 198-200.
- Polish Democratic Thought from Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents*, red. M. B. Biskupski, J. S. Pula, New York 1990.
- Porter B., [rec.] *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999* by Timothy Snyder, „Slavic Review” 64(2005), nr 1, s. 166-167.
- Puritanism and liberty: being the Army Debates (1647-9) from the Clarke Manuscripts with supplementary documents*, wyd. A. S. Woodhouse, London 1938.
- Reith L. J., [rec.] *Europe in the Reformation* by Peter J. Klassen, „The History Teacher” 14(1980), nr 1, s. 140-141.

- Rieff Ph., [rec.] *The Radical Reformation by George H. Williams*, „Annals of the American Academy of Political and Social Science” 376(1968), s. 164-165.
- Ryrie A., [rec.] *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750 by Peter G. Wallace*, „European History Quarterly” 35(2005), nr 1, s. 134-135.
- Scott T., [rec.] *The European Reformation by Euan Cameron*, „The English Historical Review” 107(1992), nr 422, s. 131-134.
- Sebald H., [rec.] *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe by William Monter*, „German Studies” 7(1984), nr 3, s. 561-562.
- Sellery G. C., [rec.] *The Reformation of the Sixteenth Century by Roland H. Bainton*, „The American Historical Review” 58(1953), nr 2, s. 345-346.
- Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600*, red. J. Raitt, New Haven 1981.
- Snyder T., *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, New Haven 2003.
- Stasiewski B., Zieliński Z., *Poland, The Catholic Church*, w: *New Catholic Encyclopedia*, vol. XI, Detroit 2003, s. 438-455.
- Steinlauf M. C., *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, Syracuse 1997.
- Stone D., *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795*, Seattle 2001.
- Sysyn F. E., [rec.] *A State without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries by Janusz Tazbir*, „Slavic Review” 38(1979), nr 1, s. 137-138.
- Szczerbiak A. A., [rec.] *Democracy in Poland by Marjorie Castle and Ray Taras*, „The Slavonic and East European Review” 81(2003), nr 4, s. 777-778.
- Szczucki L., *Earl Morse Wilbur (1866-1956)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 3(1958), s. 315-317.
- Szczucki L., *George Huntston Williams (1914-2000)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 45(2001), s. 293-296.
- Taylor L., [rec.] *The European Reformation by Euan Cameron*, „The Sixteenth Century Journal” 23(1992), nr 4, s. 864-865.
- Tazbir J., [rec.] *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600*, red. Jill Raitt, „Kwartalnik Historyczny” 89(1982), nr 2-3, s. 493-495.
- Tazbir J., *The Commonwealth of the Gentry*, w: *History of Poland*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1979², s. 145-233.
- Tazbir J., *The fate of Polish Protestantism in the seventeenth century*, w: *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*, red. J. K. Fedorowicz, M. Bogucka, H. Samsonowicz, Cambridge 1982, s. 198-217.
- Tazbir J., *Poland*, w: *The Reformation in National Context*, red. R. W. Scribner, R. Porter, M. Teich, Cambridge 1994, s. 168-180.
- The Cambridge History of Poland*, t. I: *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, red. W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Halecki, R. Dyboski, Cambridge 1941.
- The General Crisis of the Seventeenth Century*, red. G. Parker, L. M. Smith, London-Boston 1978.

- The Impact of the European Reformation: Princes, Clergy and People*, red. B. Heal, O. P. Grell, Aldershot 2008.
- Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, red. O. P. Grell, R. W. Scribner, Cambridge–New York 1996.
- Toleration in Enlightenment Europe*, red. O. P. Grell, R. Porter, Cambridge–New York 2000.
- Tracy J. D., *Europe's Reformations, 1450-1650: Doctrine, Politics, and Community*, Lanham 2006².
- Tyacke N., [rec.] *How the Idea of Religious Toleration Came to the West* by Perez Zagorin, „The English Historical Review” 122(2007), nr 498, s. 1038-1040.
- Urban W., [rec.] *Studia nad arianizmem*, red. L. Chmaj, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 6(1961), s. 237-245.
- Wallace P. G., *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350-1750*, New York 2004.
- Walsham A., [rec.] *Beyond the Persecuting Society: Religious Toleration before the Enlightenment* by John Christian Laursen and Cary J. Nederman, „The English Historical Review” 114(1999), nr 459, s. 1308-1309.
- Walsham A., *Charitable hatred. Tolerance and intolerance in England 1500-1700*, Manchester–New York 2006.
- Wandycz P. S., [rec.] *God's Playground: A History of Poland* by Norman Davies, „The American Historical Review” 88(1983), nr 2, s. 436-437.
- Wilbur E. M., *A History of Unitarianism; Socinianism and Its Antecedents*, Cambridge 1945.
- Williams G. H., [rec.] *A History of Unitarianism* by Earl Morse Wilbur, „The Journal of Religion” 26(1946), nr 2, s. 145-147.
- Williams G. H., *Anabaptism and Spiritualism in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania: An Obscure Phase of the Pre-history of Socinianism*, w: *Studia nad arianizmem*, red. L. Chmaj, Warszawa 1959, s. 215-262.
- Williams G. H., *Protestants in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Cambridge 1988.
- Williams G. H., *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685*, Missoula 1980.
- Williams G. H., *The radical reformation*, Philadelphia 1962.
- Wright J. A., *Shapers of the Great Debate on the Freedom of Religion. A Biographical Dictionary*, Westport 2005.
- Zagorin P., *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton 2003.

http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srcht=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14183823&n=10&docNum=H1000004370&ST=Roland+H.+Bainton&bConts=2191, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).

http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srcht=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14667888&n=10&docNu

- m=H1000051973&ST=Henry+Kamen&bConts=2191, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).
http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=2&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14469600&n=10&docNum=H1000028982&ST=John+H.+Elliott&bConts=2191, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).
http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14649580&n=10&docNum=H1000054658&ST=Peter+J.+Klassen&bConts=141, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).
http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14766182&n=10&docNum=H1000069773&ST=E.+William+Monter&bConts=141, 28 lutego 2009 r. (*Contemporary Authors Online*, strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).
http://galenet.galegroup.com.proxy.library.nd.edu/servlet/LitRC?vrsn=3&OP=contains&locID=nd_ref&srchtp=athr&ca=1&c=1&ste=6&tab=1&tbst=arp&ai=U14927666&n=10&docNum=H1000109288&ST=Perez+Zagorin&bConts=2703, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa Literature Resource Center w Farmington Hills).
<http://history.berkeley.edu/faculty/Brady>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History University of California).
<http://history.osu.edu/people/person.cfm?ID=713>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Ohio State University w Columbus).
<http://history.uwinnipeg.ca/Stone.htm>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History University of Winnipeg).
<http://mason.gmu.edu/~lsmithg>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych New Century College George Mason University w Fairfax).
<http://religioustudies.missouri.edu/people/raitt.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Religious Studies University of Missouri).
<http://theology.nd.edu/people/all/zachman-randall-c/index.shtml>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Theology University of Notre Dame).
http://www.clas.ufl.edu/users/louthan/Louthan_Website/CV.html, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych College of Liberal Arts and Sciences University of Florida).
http://www.facultydirectory.ucr.edu/cgi-bin/pub/public_individual.pl?faculty=584, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History University of California w Riverside).
http://www.gratz.edu/Uploads/DocumentRepository/Faculty_CV/cv_steinlauf_m.pdf, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Gratz College).
<http://www.hartwick.edu/x1725.xml>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Division of Social and Behavioral Sciences Hartwick College w Oneonta).
<http://www.harvardsquarelibrary.org/unitarians/williams.html>, 28 lutego 2009 r. (wywiad J. A. Buehrensa z G. H. Williamsem z 6 grudnia 1999 r.).

- <http://www.hist.umn.edu/people/profile.php?UID=tracy001>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych University of Minnesota).
- <http://www.history.psu.edu/faculty/curriculaVitae/Hsia%20CV.doc>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Pennsylvania State University).
- <http://www.ihrc.umn.edu/research/vitrage/all/fo/ihrc743.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa Immigration History Research Center University of Minnesota).
- <http://www.normandavies.com/biography.html>, 28 lutego 2009 r. (osobista strona internetowa Normana Daviesa).
- http://www.poli-sci.utah.edu/dir_adj.html, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Political Science Department University of Utah).
- <http://www.politicalscience.ucr.edu/people/faculty/laursen/index.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Political Science University of California w Riverside).
- <http://www.timeshighereducation.co.uk/hybrid.asp?typeCode=243&pubCode=1&navcode=137>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa The THE - QS World University Rankings, ranking za rok 2008).
- <http://www.tulane.edu/~polisci/fac.php?professor=taras>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Political Science Tulane University).
- http://www.ucl.ac.uk/history/People/Academic_Staff/kaplan, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych University College London History Department).
- <http://www.ucu.edu.ua/eng/about/administration.and.senate/fr.borys.gudziak>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa władz Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie).
- <http://www.unige.ch/ihr/presentation/equipe/benedict/cvPhB.pdf>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Institut d'Histoire de la Reformation Uniwersytetu Genewskiego).
- <http://www.utsnyc.edu/Page.aspx?pid=332>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Union Theological Seminary in the City of New York).
- <http://www.wmich.edu/history/facultystaff/facultyprofiles/palmitessa.html>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Western Michigan University).
- <http://www.yale.edu/history/faculty/documents/Snyder-Aug08.pdf>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of History Yale University).
- <http://www-polisci.tamu.edu/faculty/byname/?id=26>, 28 lutego 2009 r. (strona internetowa pracowników naukowych Department of Political Science Texas A&M University w Galvestone).

THE WARSAW CONFEDERATION (1573)
IN LATEST AMERICAN HISTORIOGRAPHY

Summary

Widespread globalization is strongly present in science. The phenomenon gives Polish scholars an opportunity to make up for any signs of backwardness that were caused by the burden of the Communist Era. Contacts with American scholars are very important as American historiography is eager to deal with church-related historical issues, for example the question of religious tolerance in Europe of the early modern era. An extensive survey of university library collections in the States allowed the Author to conclude that several dozen scholars have to some degree dealt with the Warsaw Confederation. It can also be said that these academic circles are increasingly interested in establishing contacts with scholars working in Central Eastern Europe. This interest results directly from the difficulty in breaking the language barrier in the literature as well as from the scarcity of Polish research published in congress languages. Thus, it is becoming necessary for Church historians to publish their work in English. Disregarding this fact will lead to further new isolation and marginalization.

Słowa kluczowe: Konfederacja Warszawska, tolerancja religijna, historiografia amerykańska.
Key words: Warsaw Confederation, religious tolerance, American historiography.

Translated by Tomasz Pałkowski